

Η ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ ΤΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΤΟΥ ΘΟΥΚΥΔΙΔΗ ΚΑΙ Η ΣΥΓΧΡΟΝΗ ΕΠΟΧΗ¹

Ὁ Θουκυδίδης (περ. 460-400 π.Χ.), Ἀθηναῖος ἱστορικός καὶ στοχαστής, εἶναι ὁ ἰδρυτὴς τῆς ἐπιστημονικῆς ἱστοριογραφίας καὶ τῆς ἀνθρωπολογικῆς κατεύθυνσης στὴ φιλοσοφία τῆς ἱστορίας. Κατὰ τὴ διάρκεια δύο καὶ πλέον χιλιετιῶν ἡ *Ἱστορία τοῦ Πελοποννησιακοῦ Πολέμου* τοῦ Θουκυδίδη δὲν ἔχασε τὴν ἐπικαιρότητά της. Πλῆθος ἱστοριοφιλοσοφικῶν, κοινωνικοπολιτικῶν γενικεύσεων καὶ εὐστοχῶν καθημερινῶν καὶ ψυχολογικῶν παρατηρήσεων, ποὺ βρίθουν στὴν *Ἱστορία* του, προσελκύουν τὴν προσοχὴ τῶν συγχρόνων μας. Στὴ διάρκεια τῶν αἰώνων ἔχει ἐκτιμηθεῖ ἰδιαίτερα ὁ Θουκυδίδης ὡς πολιτικός στοχαστής, ὡστόσο, ἡ φιλοσοφία του τῆς ἱστορίας, συνυφασμένη στὴν ἱστορικὴ ἀφήγηση, ἔμενε, στὴν οὐσία, στὴ σκιά καὶ δὲν ἐξεταζόταν².

Σήμερα παρατηρεῖται μιὰ ὀρισμένη μετατόπιση τοῦ ἐπίκεντρου τῆς προσοχῆς τῶν ἐπιστημόνων στὸν τομέα τῶν ἀνθρωπιστικῶν ἐπιστημῶν ἀπὸ τὴν ἐκτίμηση τοῦ ρόλου τῶν κοινωνικῶν σχέσεων καὶ φαινομένων στὸν ἐσωτερικὸ κόσμο τοῦ ἀνθρώπου, στὴ φύση καὶ τὴν ψυχολογία του. Μὲ ἄλλα λόγια, συντελεῖται ἓνας ὀρισμένος ἀναπροσανατολισμὸς ἀπὸ τὸν κοινωνιοκεντρισμὸ, ποὺ ἔχει ἐκδηλωθεῖ ἔντονα στὸ μαρξισμό, στὴν ἀνθρωπολογία, γιὰ νὰ μὴν ποῦμε στὸν ἀνθρωποκεντρισμό. Πράγματι, ἐνῶ στοὺς δύο προηγούμενους αἰῶνες ὁ ἀνθρώπος ἀντιμετωπιζόταν κυρίως ὡς προϊόν τῆς διαπαιδαγώγησης καὶ τοῦ πολιτισμοῦ ἢ ὡς ἀποτέλεσμα τῶν διαμορφωμένων κοινωνικῶν σχέσεων καὶ πολιτικῶν καθεστώτων, τώρα ὁμως, ἀντίθετα, ἐμφανίστηκε ἡ τάση νὰ ἀντιμε-

1. Δημοσιεύτηκε στὴ ρωσικὴ γλῶσσα στὸ περιοδικὸ *Βοπρόσι Φιλοσόφου*, Μόσχα, 2005, Νο 7. Τὸ ἄρθρο αὐτὸ ἀποτελεῖ περίληψη τῆς μονογραφίας μου *Ἡ φιλοσοφία τῆς ἱστορίας τοῦ Θουκυδίδη καὶ ἡ σύγχρονη ἐποχή*. Ἡ μονογραφία δημοσιεύτηκε στὴ ρωσόφωνη ἑφημερίδα *Ἀφίνι Πρές* τὸ 2004 καὶ τὸ 2005.

2. Ἐξάλλου, ὁ γνωστὸς Ἀγγλὸς ἀρχαιοδίφης Γκ. Μπ. Γκράντι (Grundy) στὸ βιβλίο του *Thucydides and the History of his Age* (vol. II, Oxford, 1948, σ. 79) σημειώνει ὅτι «ὁ Θουκυδίδης δὲν εἶναι μόνο ἱστορικός, ἀλλὰ καὶ φιλόσοφος». Δυστυχῶς, ὁ πιὸ ἐγκυρὸς στὶς ἡμέρες μας Ρῶσος ἀρχαιοδίφης Α.Φ. Λόσεφ ἀναφέρει ἐν παρόδῳ τὴν ἰδέα γιὰ τὸν Θουκυδίδη ὡς φιλοσόφου, ἐπίσης ὑποβαθμίζει τὶς ὑπηρεσίες του στὸν τομέα τῆς ἱστορίας καὶ τῆς πολιτικῆς σκέψης (πβ. Α.Φ. ΛΟΣΕΦ, *Ἀρχαία φιλοσοφία τῆς ἱστορίας*, Μόσχα, 1977, σσ. 99, 108, στὸ ἴδιο: Μόσχα, 2000, σσ. 86, 93).

τωπίζεται το ίδιο το σύστημα της αγωγής, του πολιτισμού, οι κοινωνικές σχέσεις και δομές ως εξωτερικές εκδηλώσεις της εσωτερικής φύσης των ανθρώπων, της ψυχοσύνθεσής τους και των αξιολογικών, μπορούμε να πούμε, προσανατολισμών τους. Έν ολίγοις, παραφράζοντας τον αρχαίο Θουκυδίδη (και τον προγενέστερό του Ήράκλειτο), όποια είναι η φύση των ανθρώπων, η νοοτροπία τους, τέτοια είναι και η ιστορική τύχη τους.

Συγχρόνως, με γνώμονα την πεποίθηση ότι η ανθρώπινη φύση σε όμοιες συνθήκες εκδηλώνεται κατά όμοιο τρόπο, ο Θουκυδίδης καταλήγει στο συμπέρασμα για την ομοιότητα ιστορικών γεγονότων στο μέλλον. Έντεϋθεν απορρέει η βεβαιότητά του πως το έργο του είναι «αίώνιο κτήμα» (κτῆμά τε ἐς αἰεί).

Είναι πασίγνωστο ότι ο Θουκυδίδης επηρεάστηκε στο έργο του από τους Ίωνες φιλοσόφους (από τον Αναξίμανδρο έως τον Δημόκριτο) και, αναμφισβήτητα, από την ιατρική σχολή του Ίπποκράτη. Συνάμα μεγάλη επίδραση στον Αθηναίο Θουκυδίδη άσκησαν οι σοφιστές, και ιδιαίτερα ο Πρωταγόρας. Διατυπώνοντας την περίφημη θέση, σύμφωνα με την οποία «ὁ ἄνθρωπος εἶναι τὸ μέτρο ὅλων τῶν πραγμάτων» («πάντων χρημάτων μέτρον ἄνθρωπον εἶναι»), ο Πρωταγόρας αναπροσανατόλισε τὴ φιλοσοφία ἀπὸ τὴν κοσμολογία στὴν ἀνθρωπολογία. Υἱοθετώντας αὐτὸν τὸν προσανατολισμό, ὁ Θουκυδίδης, σὲ ἀντιδιαστολή με τὸν Σωκράτη, δὲν ἀμφισβήτησε τὰ ἐπιτεύγματα τῶν Ἰόνων φιλοσόφων³, ἀλλὰ, ἀντιθέτως, συνδύασε (σὲ αὐθόρμητο, ἀσυνείδητο ἐπίπεδο) τὴν φυσικοεπιστημονικὴ ἀντίληψη γιὰ τὸν ἄνθρωπο (τοὺς ἄνθρώπους γενικὰ) ὡς μέρος τῆς φύσης με τὴν ἐξήγηση τῶν κύριων ψυχολογικῶν κινήτρων τῆς δράσης καὶ τῶν πράξεών τους σὲ συνάρτηση με τὶς διαμορφωμένες περιστάσεις. Εἶναι ἐπίσης σημαντικό νὰ ἐπισημάνουμε ὅτι, θέτοντας ὡς κύριο καθῆκον του «τὴν ἀναζήτησι τῆς [ἀντικειμενικῆς] ἀλήθειας», ὁ Θουκυδίδης ἀπέρριψε τὸν ἀντικειμενισμό καὶ σχετικισμό τῶν σοφιστῶν, ἀλλὰ ἀξιοποίησε δεξιοτεχνικὰ τοὺς «διπλοὺς» λόγους τους ἢ τὴ «διαλεκτικὴ» τους. Ὁ συγγραφέας τῆς *Ἱστορίας τοῦ Πελοποννησιακοῦ Πολέμου* δίνει ιδιαίτερη προσοχή στὴ διαμάχη τῶν «κομμάτων» (ὁμάδων ἀνθρώπων), στὴν ψυχολογία τῶν μαζῶν καὶ τοῦ πλήθους (πολλοί, ὄχλος).

Ὡς πρὸς τὴν κριτικὴ προσέγγισι τῶν πηγῶν καὶ τῶν μαρτυριῶν, καθὼς καὶ τῶν παραδόσεων καὶ αὐθεντιῶν, ὡς πρὸς τὴν εὐσυνειδησία καὶ τὴν προσεκτικὴ ἀνάλυσι τῶν γεγονότων, ὡς πρὸς τὸ βάθος καὶ τὴν

3. Σύμφωνα με τὴν πλατωνικὴ-ξενοφώντεια παράδοσι, ἀποδίδεται στὸν Σωκράτη ἡ σκέψη ὅτι τί μπορεῖ, τάχα, νὰ μάθει κανεὶς ἀπὸ τὰ δέντρα;

έκφραστικότητα και τή φιλοσοφική έρμηνεία τους δέν υπήρχε κάποιος εφάμιλλος μέ τόν Θουκυδίδη τόσο στόν άρχαίο κόσμο, όσο και στις κατοπινές έποχές. Ο μεγαλοφυής συγγραφέας τής *Ιστορίας του Πελοποννησιακού Πολέμου* προκατέλαβε τή μέθοδο τών αντίστροφων συμπερασμάτων, τήν ιδιότυπη συγκριτική μέθοδο.

Ώστόσο, άς πάρουμε τά πράγματα μέ τή σειρά τους.

Πελοποννησιακός Πόλεμος. Σ' αυτόν συγκρούστηκαν δύο κατά πολύ αντίθετα κοινωνικοοικονομικά και ιδεολογικοπολιτικά συστήματα: τής **Σπάρτης** και τής **Αθήνας**. Η σπαρτιατική κοινωνία ήταν «κλειστή», όλιγαρχική (μέ έμβρυα όλοκληρωτισμού), ή δέ άθηναϊκή κοινωνία ήταν, αντιθέτως, «άνοικτή», δημοκρατική (μέ τάση περάσματος στη ριζοσπαστική δημοκρατία). Τό οικονομικό και κοινωνικοπολιτικό σύστημα τής Σπάρτης, άποκαλούμενο «κοινότητα τών ίσων», διακρινόταν για τήν άυστηρή έσωτερική όργάνωση, τήν περιουσιακή ισότητα τών πολιτών, τή σταθερότητα τής κρατικής ζωής, τή φυσική κλειστή άγροτική οικονομία και τή στρατιωτική εκπαίδευση. Ήταν μιá κοινωνία που διατηρούσε τις επιβιώσεις τών πρωτόγονων κοινοτικών σχέσεων και καλλιεργούσε ένα σχεδόν άσκητικό (σπαρτιάτικο) τρόπο ζωής: άυστηρή άνατροφή τής νέας γενιάς, άπόλυτη ύποταγή τών προσωπικών συμφερόντων στα κοινωνικά (κρατικά) συμφέροντα, δηλαδή στόν Νόμο.

Η Αθήνα άποτελούσε τό διαμετρικά αντίθετο τής Σπάρτης ως προς τόν δυναμισμό, τήν έλευθερία τών πολιτών και τήν άγάπη της για τις καινοτομίες σε όλους τούς τομείς τής δραστηριότητας, είτε πρόκειται για τήν οικονομική, κοινωνικοπολιτική ή τήν πνευματική-δημιουργική δραστηριότητα. Η Αθήνα, όπου άνθισαν πολλά είδη τέχνης και διάφορες φιλοσοφικές σχολές, ή έπιστήμη και ή ρητορική τέχνη, δικαίως όνομάστηκε «σχολείο τής Ελλάδας».

Όπως είναι γνωστό, ή έξαιρετική άνάπτυξη του έλληνικού πολιτισμού, και ιδιαίτερα τής Αθήνας στόν 5ο αιώνα π.Χ. (που ό Ε. Ρενάν άποκάλεσε «έλληνικό θαύμα»), καθορίστηκε από τήν έλληνική δημοκρατία, που άποκάλυψε τό ταλέντο του λαού, τό δημιουργικό του δυναμικό. Ώστόσο, πρέπει νά έχουμε υπόψη πώς ή ίδια ή δημοκρατία τών Ελλήνων υπήρξε ή έξωτερική έκφραση του έσωτερικού προσανατολισμού τους στόν άγώνα για τήν έλευθερία, είτε ενάντια στους «εύγενείς» καταπιεστές τους ή ενάντια στην εισβολή τών Περσών κατακτητών.

Η άρχαία (πριν άπ' όλα ή άθηναϊκή) δημοκρατία προϋπέθετε τή νομική ισότητα όλων τών πολιτών, τήν έλευθερία του λόγου, τήν πάλη τών γνωμών και τήν έλευθερία τής κριτικής. Τό δικαίωμα αυτό έδραζόταν στη διαισθητική αντίληψη ότι οί άνθρωπινες κρίσεις δέν είναι «θεϊκές», δέν έχουν τόν χαρακτήρα άπόλυτων άληθειών, που δέν υπόκεινται σε συζήτηση. Από τή σκοπιά αυτή, ή άλήθεια δέν είναι αντικείμενο άσυ-

νείδητης πίστης, αλλά γνώση που βασίζεται σε γεγονότα και τη λογική, στη λογική (ὀρθολογική) αντίληψη.

Στὸν περίφημο Ἐπιτάφιο του ὁ Θουκυδίδης Περικλῆς (σὲ ἀντίθεση μὲ τὴ ἀντιπάθεια τῶν Σπαρτιατῶν πρὸς τοὺς λόγους)⁴ λέει: «Γιατί δὲν πιστεύουμε πῶς ἡ συζήτηση ζημιώνει τὴν πράξη, ἀλλὰ πῶς εἶναι πιὸ βλαβερὸ νὰ μὴ μάθει κανεὶς ἀπὸ τὰ πρὶν μὲ τὸ λόγο σὲ τί νὰ πρέπει νὰ προχωρήσει μὲ τὴν πράξη» (Θουκυδίδης, Β, 2, πβ. ἐπίσης: Γ, 42, 2)*.

Οἱ μεταρρυθμίσεις τοῦ θρυλικοῦ Λυκούργου καὶ τοῦ ἱστορικοῦ Σόλωνα. Ἄν ἐπιχειρήσουμε νὰ διατυπώσουμε τὴν ἀντίθεση ἀνάμεσα στὴ Σπάρτη καὶ τὴν Ἀθήνα μὲ ἀφηρημένες φιλοσοφικὲς κατηγορίες, τότε, κατὰ τὴν ἄποψή μας, ἡ Σπάρτη στὸ πρόσωπο τοῦ Λυκούργου, τῆς ρήτηρας (νομοθεσίας) του ἀκολούθησε (ἐννοεῖται, στὸ ἐπίπεδο τῆς διαίσθησης) τὸν προσανατολισμὸ στὴν προτεραιότητα τῆς ἐξισωτικῆς δικαιοσύνης ὡς κύριο κοινωνικοοικονομικὸ καὶ ἠθικὸ ἀξιολογικὸ προσανατολισμό. Ἐντεῦθεν ἀπορρέει καὶ ἡ «κοινότητα τῶν ἴσων». Οἱ δὲ Ἀθηναῖοι ἔδιναν ἔμφαση στὴν ἐλευθερία ὡς ὑψιστὴ ἀξία. Οἰκονομικὴ καὶ κοινωνικοπολιτικὴ ἔκφραση αὐτῆς τῆς ἀξίας ὑπῆρξαν οἱ μεταρρυθμίσεις τοῦ Σόλωνα (594 π.Χ.), ποὺ συνέδεσαν τὸ μέγεθος τῶν πολιτικῶν δικαιωμάτων μὲ τὸ μέγεθος τῆς περιουσίας. Οἱ μεταρρυθμίσεις τοῦ Κλεισθένη (509-507 π.Χ.) ὁδήγησαν στὴν παραπέρα ἐδραίωση τῆς δημοκρατίας. Ὁ Ἀριστοτέλης ἐκτίμησε τὶς μεταρρυθμίσεις τοῦ Σόλωνα καὶ τοῦ Κλεισθένη, δηλώνοντας ὅτι «ὅταν ὁ λαὸς εἶναι κύριος τῆς ψήφου του, γίνεται καὶ τοῦ πολιτεύματος κύριος»⁵.

Περνώντας στὴ φιλοσοφία ἱστορίας τοῦ Θουκυδίδη, πρέπει νὰ ἐπισημάνουμε ὅτι αὐτός, ὅπως ὁ Εὐριπίδης, περιοριζόταν στὴν ἀπεικόνιση καὶ τὴν ἐρμηνεία τοῦ ὑπάρχοντος (καὶ ὄχι τοῦ δέοντος)⁶, δηλαδή τοῦ

* Οἱ ἀναφορὲς στὸν Θουκυδίδη ποὺ ἀκολουθοῦν: ΘΟΥΚΥΔΙΔΟΥ, *Ἱστορίαι*, Paris, Les Belles Lettres, 1958.

4. Οἱ Σπαρτιάτες ἀντὶ τὶς συζητήσεις στὴ Λαϊκὴ Συνέλευση (Ἀπέλλα) προτιμοῦσαν τὶς στρατιωτικὲς ἀσκήσεις, ἀντὶ τὴν ἐξεζητημένη ἐπιχειρηματολογία – τὶς σύντομες ἐντολές, ἀντὶ τὶς ἐπιστημονικὲς συζητήσεις τῶν φιλόσοφων – τὶς εὐστοχες παρατηρήσεις, κυρίως διδακτικοῦ χαρακτήρα.

5. ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΟΥΣ, *Ἀθηναίων Πολιτεία*, Α, 9.

6. Στὴ ρεαλιστικὴ ἀπεικόνιση τῆς πραγματικότητας ὁ Θουκυδίδης, θυμίζουμε, ἀποτελεῖ τὸ ἀντίθετο τοῦ Πλάτωνα, ὁ ὁποῖος κατασκεύαζε οὐτοπικὰ κοινωνικὰ σχέδια γιὰ τὸ δέον, δηλαδή γιὰ τὸ πῶς θὰ πρέπει νὰ εἶναι τὸ κρατικὸ πολίτευμα, οἱ περιουσιακὲς σχέσεις, ἡ οἰκογένεια, τὸ σύστημα διαπαιδαγώγησης κ.λπ. γιὰ τὴ δημιουργία, μιλώντας μὲ σύγχρονους ὅρους, τοῦ νέου ἀνθρώπου. Σημειώνουμε ὅτι ἡ βαθιὰ ἐρμηνεία τοῦ ὑπάρχοντος εἶναι ἀδύνατη χωρὶς τὴ ρεαλιστικὴ (ὄχι φανταστικὴ) ἀντίληψη γιὰ τὸ δέον. Τὸ ὑπάρχον καὶ τὸ δέον συνιστοῦν ἀντιφατικὴ ἐνότητα ἀντιθέτων καὶ τὸ ἓνα δὲν εἶναι δυνατό χωρὶς τὸ ἄλλο.

ποιά είναι ή ζωή τῶν ἀνθρώπων, οἱ βασικοὶ φυσικοὶ (ψυχολογικοὶ) προσανατολισμοὶ καὶ ἐπιδιώξεις τους. Καὶ γι' αὐτὸ, θὰ ἔλεγε κανεὶς, ὅτι καμιά φιλοσοφία τῆς ἱστορίας δὲν ὑπάρχει καὶ δὲν μπορεῖ νὰ ὑπάρχει στὸν Θουκυδίδη. Αὐτὴ βεβαίως εἶναι μιὰ πρώτη ἐκτίμηση. Στὴν πραγματικότητα ὅμως σὲ ὅλη τὴν Ἱστορία του ὑπάρχουν (ἔστω καὶ ὄχι πάντα ἐμφανῶς) βαθιὲς φιλοσοφικὲς καὶ κοινωνικοπολιτικὲς ιδέες καὶ κρίσεις, ἰδιαίτερα στοὺς διπλοὺς λόγους, γιὰ παράδειγμα, τῶν ἐκπροσώπων τῆς Ἀθήνας καὶ τῶν κατοίκων τοῦ νησιοῦ Μῆλος, τοῦ Κλέωνα καὶ τοῦ Διόδοτου, τοῦ Νικία καὶ τοῦ Ἀλκιβιάδη. Θὰ προσθέσουμε πῶς δὲν ὑπάρχουν ἱστορικοὶ καὶ ἱστοριογραφία χωρὶς φιλοσοφικὲς, ἐν πάσῃ περιπτώσει, συγκεκριμένες ἱστορικοφιλοσοφικὲς γενικεύσεις, σκέψεις καὶ στοχασμούς.

Ὁ γνωστός, Ἀγγλὸς ἀρχαιοδίφης E. Dodds⁷ ἐντοπίζει στὸν ἀρχαῖο κόσμο τὴν ιδέα τῆς προόδου. Ἔτσι, ἐπικαλεῖται τὸν φιλόσοφο καὶ ραψωδὸ Ξενοφάνη, ὅπου σ' ἓνα διασωθὲν ἀπόσπασμα ποίημά του ἀναφέρεται:

Δὲν ὑποδεῖξαν οἱ θεοὶ ἐξαρχῆς τὰ πάντα στοὺς θνητούς,
Αὐτοί, μὲ χρόνια ζήτηση, τὸ ἄριστο θηρεύουν⁸.

Ὁ E. Dodds παραθέτει ἐπίσης ἀπόσπασμα ἀπὸ τὴν Ἱστορία τοῦ Θουκυδίδη, ὅταν οἱ Κορίνθιοι πρέσβεις δηλώνουν ὅτι «κατ' ἀνάγκη ὅμως, ὅπως καὶ σὲ μιὰ τέχνη, ἐπικρατοῦν τὰ καινούργια» (Α, 71).

Κατὰ τὴ γνώμη τοῦ E. Dodds, «ὁ Θουκυδίδης ἐξέταζε τὴν παρελθούσα ἱστορία τῆς Ἑλλάδας ὡς σταδιακὴ κίνηση πρὸς τὰ ἄνω»⁹. Καὶ πράγματι, ἂν ἔχουμε ὑπόψη μας τὴ λεγόμενη «Ἀρχαιολογία» στὴν Ἱστορία τοῦ Θουκυδίδη, σ' αὐτὴ διατυπώνεται ἡ σκέψη, σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία ὅλα τὰ ἱστορικὰ γεγονότα τοῦ μακρινοῦ παρελθόντος «δὲ στάθηκαν τόσο σημαντικὰ οὔτε μὲ τοὺς πολέμους, οὔτε κατὰ τὰ ἄλλα» (Α, 1). Τὸ ζήτημα εἶναι, ὅπως ἀναφέρει ὁ Θουκυδίδης, ὅτι «τὰ παλιὰ χρόνια (στὴν Ἑλλάδα)* δὲν κατοικοῦσαν μόνιμα, ἀλλὰ γίνονταν τότε πολλὲς μετακινήσεις λαῶν, καὶ τὰ διάφορα φύλα ἄφηναν εὐκόλα τὸν τόπο πού κατοικοῦσαν, γιὰ τὸν ἐξανάγκαζαν μὲ τὴ βία ἄλλοι, κάθε φορὰ περισσότεροι. Δὲν ὑπῆρχε καθόλου ἐμπόριο καὶ δὲν ἐπικοινωνοῦσαν μεταξύ τους χωρὶς φόβο οὔτε ἀπὸ στεριά οὔτε ἀπὸ θάλασσα... Γιὰ τοὺς λόγους αὐτοὺς δὲν ἦταν δυνατοὶ μὴν ἔχοντας οὔτε μεγάλες πολιτεῖες οὔτε κανένα ἄλλο εἶδος ἐξοπλισμοῦ» (Α, 2). Ἡ μετακίνηση

7. E. DODDS, *The Ancient Concept of Progress and other Essays on Greek Literature and Belief*, Oxford, Clarendon Press, 1973.

8. Πβ. Α. ΚΕΛΕΣΙΔΟΥ, *Ἡ φιλοσοφία τοῦ Ξενοφάνη*, Ἀθήνα, Ἀκαδημία Ἀθηνῶν Κ.Ε.Ε.Φ., 1996, σ. 155, Ἀπόσπασμα 18.

9. E. DODDS, *The Ancient Concept of Progress...*, σ. 12.

* Σημείωση τοῦ συγγραφέως.

φύλων δὲ σταμάτησε καὶ μετὰ τὸν Τρωικὸ Πόλεμο: «Μὲ μεγάλη δυσκολία, καὶ ὕστερ' ἀπὸ πολὺν καιρὸ, ἀφοῦ ἡσύχασε ἡ Ἑλλάδα καὶ καταστάλαξαν μὲ μόνιμη ἀσφάλεια χωρὶς νὰ μετακινουῦνται πιά οἱ πληθυσμοί, ἄρχισε νὰ στέλνει ἔξω ἀποικίες, καὶ τὶς μὲν Ἰωνικὲς πόλεις καὶ τὶς περισσότερες ἀπὸ τὶς νησιωτικὲς τὶς ἀποίκησαν οἱ Ἀθηναῖοι, τὸ δὲ μεγαλύτερο μέρος τῆς Σικελίας καὶ τῆς Ἰταλίας οἱ Πελοποννήσιοι καὶ μερικοὶ ἄλλοι ἀπὸ τὴν ὑπόλοιπη Ἑλλάδα» (Α, 12). Ἔτσι, «καθὼς δυνάμωνε λοιπὸν ἡ Ἑλλάδα κ' οἱ ἄνθρωποι ἀποχτοῦσαν περισσότερα κεφάλαια παρὰ πρωτύτερα... καὶ οἱ Ἑλληνικοὶ τόποι ναυπηγοῦσαν στόλους καὶ πιάνονταν περισσότερο ἀπὸ τὴ θάλασσα» (Α, 13). Ἐν ὀλίγοις, «ἐκεῖνοι ὅμως ποὺ τὰ πρόσεξαν στὶς διάφορες πολιτείες ἀπόχτησαν σημαντικὴ δύναμη, εἴτε ἀπὸ τὶς χρηματικὲς προσόδους εἴτε ἀπὸ τὴν ἐξουσία τους πάνω σὲ ἄλλους. Γιατὶ ἔκαναν θαλάσσιες ἐπιδρομὲς στὰ νησιά, καὶ τ' ἀνάγκαζαν λεηλατώντας τα νὰ τοὺς ὑποταχτοῦν» (Α, 15).

Ἐπομένως, ἡ πρόοδος στὴν ἱστορία τῶν ἐλληνικῶν πόλεων-κρατῶν συνδέεται μὲ τὴν τελειοποίηση τῆς τεχνικῆς, ἰδιαίτερα μὲ τὴν ἐνίσχυση τοῦ στόλου καὶ τὴν ὀχύρωση τῶν τειχῶν τῆς πόλης. Στὴν ἐξασφάλιση τῆς ἀσφάλειας στὴ θάλασσα καὶ στὴν ξηρὰ συνέβαλαν ἡ ἀνάπτυξη τοῦ ἐμπορίου, τῶν συγκοινωνιῶν, καθὼς καὶ ἡ δημιουργία κεντρικῶν πολιτειῶν. Σημειώθηκε πρόοδος καὶ στὸν τομέα τῆς νομοσυνείδησης καὶ τῆς ἠθικῆς: ἡ ληστεία καὶ ἡ πειρατεία ἔγιναν ἐπονείδιστες πράξεις στὴν κοινωνικὴ συνείδηση (ὥστόσο, ἀνάλογα ἐγκλήματα διαπράττονται καὶ στὶς ἡμέρες μας). Ἡ «κίνηση πρὸς τὰ ἄνω», σύμφωνα μὲ τὸν Dodds, συνοδεύοταν ἀπὸ τὴν κατάκτηση τῆς ἐξουσίας ἀπὸ πιὸ ἰσχυρὲς δυνάμεις καὶ πολιτείες ἐπὶ τῶν λιγότερο ἰσχυρῶν. Ὅπως εἶναι γνωστό, οἱ Πέρσες βασιλεῖς, ἐνῶ κατεῖχαν τεράστια ἐδάφη καὶ κυριαρχοῦσαν πάνω σὲ πλῆθος λαῶν καὶ φυλῶν, ἀποφάσισαν νὰ ὑποτάξουν καὶ ὅλες τὶς ἐλληνικὲς πολιτείες.

Ἀνακύπτει τὸ ἐρώτημα: πῶς ἐξηγεῖται τὸ γεγονὸς ὅτι ὁ Μίνως, ὁ Δαρεῖος καὶ ὁ Ξέρξης (καὶ ὄχι μόνο αὐτοί, ἀλλὰ καὶ τὰ σύγχρονα κράτη) ἐπιδίωκαν συνεχῶς τὴν επέκταση τῆς ἐξουσίας καὶ τῆς κυριαρχίας τους;

Ὁ Θουκυδίδης, γράφοντας γιὰ τὸν πόλεμο, προσπάθησε νὰ βρεῖ τὴν ἀπάντηση στὸ ἐρώτημα αὐτὸ στὴ φύση τοῦ ἀνθρώπου (ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὴ φυλὴ, τὴν ἐθνότητα), στὴ νοοτροπία καὶ στὴν ψυχοσύνθεσή του. Εἶναι σαφὲς πῶς ἡ φιλοσοφία τῆς ἱστορίας τοῦ Θουκυδίδη στηρίζεται στὴν ἀνθρωπολογία. Ἀπὸ τὴ σκοπιὰ αὐτή, ἡ ἀνάπτυξη τῆς τεχνικῆς καὶ τῆς τεχνολογίας δὲν μπορεῖ νὰ ἀλλάξει οὐσιαστικὰ τὴ φύση τοῦ ἀνθρώπου. Καὶ γι' αὐτὸ ἡ φιλοσοφία τῆς ἱστορίας, κατὰ τὴν ἀντίληψη τοῦ Θουκυδίδη, συνιστᾷ τὸ ξεδίπλωμα τῶν ἐνυπαρχουσῶν στὸν ἀνθρώπο ἰδιοτήτων, δυνατοτήτων, ἐπιδιώξεων καὶ ἐνεργειῶν. Μὲ ἄλλα λόγια,

μιά από τις αμετάβλητες και σταθερές ικανότητες της νοοτροπίας του ανθρώπου (τῶν ἀνθρώπων γενικά) εἶναι ἡ ἀγωνιστικότητα. Ἡ ζωὴ εἶναι πάλι, ἀγώνας. Προφανῶς, ὁ Θουκυδίδης διέκρινε ὑποσυνείδητα τὸ νόημα τῆς ἱστορίας στὸν ἀγῶνα. Ἐν πάσῃ περιπτώσει, ἡ εἰκασία μας δὲν ἀντιφάσκει μὲ τὸ πνεῦμα ἐρμηνείας ἀπ' αὐτὸν τῆς ἱστορίας καὶ τὴν κοσμοαντίληψή του.

Στὸν ἀρχαῖο κόσμο ὁ πόλεμος ἦ, μιλώντας μὲ σύγχρονους ὅρους, ἡ δυναμικὴ ἐπίλυση τῶν πολιτικῶν προβλημάτων στὶς διεθνεῖς σχέσεις θεωροῦνταν ἓνα φυσιολογικὸ φαινόμενο. Σύμφωνα μὲ τὰ λόγια τοῦ σπαρτιάτη στρατηγοῦ Βρασίδα, τὸ δικαίωμα τῆς κυριαρχίας ἐνὸς ἰσχυροῦ κράτους ἐπὶ ἐνὸς ἀδύνατου τὸ «δίνει ἡ τύχη» (Δ, 86).

Οἱ ἀρχαῖοι πολιτικοί, σὲ ἀντιδιαστολὴ μὲ τοὺς σύγχρονους, δὲν ἔκρυβαν τὸν ἐπεκτατισμὸ τοῦ κράτους τους μὲ τὰ «δικαιώματα τοῦ ἀνθρώπου», τὸν «ζωτικὸ χῶρο», τὸ «διεθνιστικὸ χρέος» κ.λπ. Σύμφωνα μὲ τὸν Θουκυδίδη, ἡ ἐπιδίωξη τῆς ἐξουσίας καὶ τῆς ὑπεροχῆς συνιστοῦν ἓναν ἀπὸ τοὺς παράγοντες τῆς ἱστορικῆς ἐξέλιξης, ὅπως καὶ ἡ δίψα γιὰ ἐλευθερία. Καὶ τὰ δύο ἀντίθετα αἰσθήματα, ποὺ ἐνυπάρχουν γενετικά στὸν ἄνθρωπο, τὸν ὠθοῦν, ὅπως ἔλεγε ὁ ἴδιος ὁ Θουκυδίδης, «σὲ ριψοκίνδυνες ἐπιχειρήσεις», εἴτε πρόκειται γιὰ τὴν ἐκστρατεία στὴ Σικελία ἢ τὴν ἐξέγερση στὸ νησί Λέσβος. Αὐτὰ τὰ αἰσθήματα εἶναι ἀμετάβλητα σὲ ὅλες τὶς ἀλλαγές στὴ συμπεριφορὰ τῶν ἀνθρώπων «ἀνάλογα μὲ τὸ πῶς θὰ παρουσιαστοῦν κάθε φορὰ οἱ παραλλαγμένες περιστάσεις» (Γ, 82). Ἔτσι, «σὲ καιροὺς εἰρήνης κι ὅταν ὑπάρχει σχετικὴ εὐημερία, τόσο οἱ πολιτεῖες ὅσο καὶ τὰ ἄτομα, εἶναι πιὸ καλοπροαίρετοι ὁ ἓνας γιὰ τὸν ἄλλον, ἐπειδὴ δὲ φτάνουν σὲ ἀπόγνωση ἀπὸ ἄκρα ἀνάγκη ποὺ δὲν τοὺς ἤρθε μὲ τὴ θέλησή τους» (στὸ ἴδιο). Ἀντίθετα, «ὁ πόλεμος... διδάσκει τὴν ὠμότητα», ὁδηγεῖ σὲ δεύτερη μοῖρα τὰ ἀγαθὰ τῆς εἰρηνικῆς ζωῆς καὶ τοῦ πολιτισμοῦ. Στοὺς «περισσότερους ἀνθρώπους» ἐκδηλώνονται τὰ τυφλὰ καὶ ἐγωιστικὰ ἐνστικτα. Σ' αὐτὲς τὶς συνθήκες πέφτουν οἱ ἠθικὲς βάσεις τῆς κοινωνίας, ἀνθίζει ἡ λατρεία τῆς δύναμης καὶ τῆς δολιότητος (πβ. Γ, 82). Ἡ εὐσέβεια καὶ ἡ ἀντίληψη γιὰ τὴ «θεία τιμωρία» δὲ συγκρατοῦσαν τὴν ἀνταγωνιζόμενη δημοκρατικὴ καὶ ὀλιγαρχικὴ παράταξη («κόμματα») ἀπὸ ἐγκλήματα: «Καὶ δὲν ἐδίστασαν στὴν προσπάθειά τους νὰ καταλάβουν τὴν ἀρχὴ εἴτε καταδικάζοντας τοὺς ἀντιπάλους μὲ ἄδικη ψῆφο τοῦ λαοῦ, εἴτε μὲ βίαιο πραξικόπημα..., νὰ χορτάσουν τὴ φιλοδοξία τους τῆς στιγμῆς» (Γ, 82).

Κατὰ τὸν Θουκυδίδη, ἀπὸ τὶς ἀμετάβλητες παραμέτρους τῆς ἀνθρώπινης φύσης καὶ τὶς ὅμοιες περιστάσεις ἀκολουθεῖ μιὰ ὀρισμένη τάξη, νομοτέλεια, σύμφωνα μὲ τὶς ὁποῖες τὰ γεγονότα μποροῦν νὰ ἐπαναληφθοῦν μὲ τὴν ἴδια ἢ ὅμοια μορφή. Ὡστόσο, δὲν πρέπει νὰ ἐννοεῖται μονοσήμαντα ἡ ἰδέα τῆς ἐπαναληπτικότητας ποὺ διατύπωσε ὁ μέγας ἱστορικὸς καὶ στοχαστής. Μὲ τὴν ἀκριβῆ σημασία τῆς λέξης δὲν ὑπάρ-

χουν επαναλήψεις της ζωής ενός ανθρώπινου ατόμου (μέ τη διατήρηση της ταυτότητάς του), για να μην αναφέρουμε τα ιστορικά γεγονότα. Κατά την άποψή μας, μέ την επανάληψη τών γεγονότων ό Θουκυδίδης ύπονοούσε τό γενικό και τό νομοτελειακό, δηλαδή τό αναμενόμενο μέλλον. Άν όμως δέν ληφθεῖ ύπόψη ότι τά γεγονότα εἶναι έντελώς χωριστά, τότε αὐτό σημαίνει ότι στην ιστορία δέν ύπάρχει τίποτα τό νομοτελειακό, ως έναν βαθμό επαναλαμβανόμενο. Έντεϋθεν απορρέει ότι εἶναι απολύτως αδύνατο κάποιος να προμαντέψει και να προβλέψει κάτι. Μά και ή ἴδια ή μελέτη της ιστορίας καθίσταται άνώφελη και μαζί μ' αὐτή και ή συσσωρευμένη πείρα τών προηγούμενων γενεών, μά και όλόκληρης της ανθρωπότητας. Στο μεταξύ, ό Θουκυδίδης αντιλαμβανόταν πραγματιστικά τά καθήκοντα της ιστορίας, φρονώντας ότι ή γνώση τοῦ παρελθόντος θα βοηθήσει την κατανόηση τοῦ μέλλοντος, την έξαγωγή διδαγμάτων από την ιστορία. Μὲ άλλα λόγια, ό μεγάλος στοχαστής εἶχε την άξίωση να εἶναι *φιλόσοφος της ιστορίας* και όχι απλώς άφηγητής τών περασμένων γεγονότων.

Μεταξύ τών διαφόρων ρευμάτων της φιλοσοφίας της ιστορίας ξεχωρίζουν δύο κατευθύνσεις έρμηνείας τών ιστορικῶν γεγονότων. Σύμφωνα μέ την πρώτη, ή πορεία της ιστορίας προκαθορίζεται από «έξωτερικές δυνάμεις» (θεοί, Θεός), σύμφωνα δὲ μέ τη δεύτερη, ή ιστορική διαδικασία, εἶναι, άπεναντίας, αὐτοπροσδιορισμένη. Αὐτό σημαίνει ότι οἱ ἴδιοι οἱ άνθρωποι κάνουν την ιστορία ανεξάρτητα από την επίδραση τών «έξωτερικῶν δυνάμεων», καθώς και τέτοιων έξωτερικῶν δυνάμεων, όπως ή έκλειψη ήλίου, οἱ σεισμοί και άλλα φαινόμενα, τά όποια μπορούν να επηρεάσουν τά ιστορικά γεγονότα, όχι όμως και να τά καθορίζουν (έν πάση περιπτώσει, όχι πάντα).

Ό «πατέρας της ιστορίας» Ηρόδοτος, όντας θρησκευόμενος άνθρωπος, έξηγοῦσε τά ιστορικά γεγονότα κυρίως μέ τη θεία βούληση, μέ τό πεπρωμένο, μέ τό πρόσταγμα της τύχης. Ό δὲ Θουκυδίδης υπήρξε πρώτος από τοὺς ιστορικούς πού έρμήνευσε την ιστορία ως προϊόν της δράσης τών ανθρώπων. Απέκλειε όποιαδήποτε άνάμειξη δυνάμεων τοῦ επέκεινα στα ιστορικά γεγονότα.

Η ιδεολογική θέση τοῦ Θουκυδίδη, πού δέν επιδοκιμαζόταν πάντα στην Άρχαιότητα, επικρίνεται ένίστε και τόν τελευταῖο καιρό. Έχουμε ύπόψη τό βιβλίο *Άρχαία φιλοσοφία της ιστορίας* τοῦ επιφανοῦς Ρώσου άρχαιοδίφη Α.Φ. Λόσεφ, κατά τόν όποιο στόν Θουκυδίδη οἱ άνθρωποι εἶναι οἱ ἴδιοι δημιουργοί της ιστορίας και μάλιστα «χωρίς καμιά άνάμειξη τοῦ επέκεινα»¹⁰.

Η «εὐφυολογία» τοῦ Cornford. Άναγκαζόμαστε ἔδῳ να κάνουμε μιὰ

10. Α. Φ. ΛΟΣΕΦ, *Ένθ' άν.*, σ. 106 (έκδ. 1977) και σ. 92 (έκδ. 2000).

μικρή παρέμβαση και θα αναφερθούμε στο δοκίμιο του γνωστού Ἀγγλου ἀρχαιοδίφη F. Cornford *Thucydides Mythistoricus*¹¹, πού τὸ ἐπικαλοῦνται ἐπιδοκιμαστικά οἱ Α.Φ. Λόσεφ, Σ.Γ. Λουριέ κ.ἄ.

Στὸν πρόλογο τοῦ δοκίμιου του ὁ F. Cornford σημειώνει ὅτι μὲ τὸ ἐπίθετο «Μυθιστορία» ὑπονοεῖ «τὴν ἱστορικὴ περιγραφὴ πού παρουσιάζεται στὰ πλαίσια τυποποιημένης ἀντίληψης, εἴτε πρόκειται γιὰ καλλιτεχνικὴ ἢ φιλοσοφικὴ ἀντίληψη, ἡ ὁποία ἔχει ἐδραιωθεῖ σταθερὰ στὴ συνείδηση τοῦ Θουκυδίδη ἀκόμα πολὺ πρὶν ἐμφανιστεῖ σ' αὐτὸν ἡ σύλληψη τοῦ ἔργου του»¹². Ὅπως ὅλα δείχνουν, μὲ τὴν ἀργίῳ δοσμένη «τυποποιημένη ἀντίληψη» (a mould conception) ὁ συγγραφέας ἔχει ὑπόψη τὴ μυθολογικὴ ἀντίληψη τῶν ἀνθρώπινων παθῶν καὶ πράξεων, «πού συνιστοῦν τὸν κόσμον τῆς ἱστορίας» (ἀπ' ἐδῶ προκύπτει καὶ τὸ ἐπίθετο «μυθιστορικὸς» πού ἀποδίδεται κυρίως στὸν Θουκυδίδη). Τὸ ζήτημα εἶναι πῶς «ἡ ἀντίληψη τοῦ Θουκυδίδη γιὰ τὴν ἱστορία δὲν ἦταν, ὅπως συνήθως ὑποθέτουν, ἐπιστημονικὴ»¹³. «Ὁ Θουκυδίδης, ὅπως καὶ οἱ σύγχρονοί του Ἀθηναῖοι, εἶχε μιὰ νοοτροπία πού ἄρχισε νὰ διαμορφώνεται ἀκόμα στὰ πρῶτα παιδικὰ χρόνια ὑπὸ τὴν ἐπίδραση τῆς ἐκπαίδευσης πού ἐξ ὁλοκλήρου περιοριζόταν στὴ μελέτη τῶν ποιητῶν»¹⁴. Στὴ συνέχεια διατυπώνεται ἡ σκέψη, σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία ἡ διαμόρφωση τῶν ἀντιλήψεων τοῦ Θουκυδίδη στὴν παιδικὴ ἡλικία καὶ τὴν ἐφηβεία παγιώθηκε: «Καὶ καμιά ὀρθολογικὴ σκέψη, καμιά μόνιμη ἐνασχόληση τοῦ Θουκυδίδη δὲν μπορούσε νὰ διαταράξει αὐτὴ τὴ νοοτροπία ἐκεῖνο τὸν αἰῶνα πού ἡ ἐπιστήμη (ποιά ἐπιστήμη; ἡ Ἱπποκράτεια ἱατρικὴ, πού ἄσκησε μεγάλη ἐπίδραση στὸν Θουκυδίδη;)* δὲν εἶχε ἐπεξεργαστεῖ ἀκόμα ἓνα αὐτοτελὲς σύστημα ἐννοιῶν»¹⁵. (Καὶ τί γίνεται μὲ τὴν ἀνακάλυψη ἀπὸ τὸν Δημόκριτον τῆς ἀρχῆς τῆς αἰτίας καὶ τῆς αἰτιότητας, πού ἐφάρμοζε ὁ Θουκυδίδης;)**.

Στὸν ἴδιο πρόλογο στὸ *Thucydides Mythistoricus* τονίζεται ὅτι «οἱ

11. F. M. CORNFORD, *Thucydides Mythistoricus*, London, 1907, σ. VII.

12. *Αὐτόθι*, σ. VII.

13. *Αὐτόθι*, σ. IX. Θεωρεῖται ὅτι σὲ διάκριση μὲ τοὺς ἱστοριογράφους στίς ἀρχές τοῦ περασμένου αἰῶνα, πού ἡ προσοχή τους ἦταν στραμμένη στὴν ἀναζήτηση τῆς ἐπίδρασης τῶν κοινωνικῶν συνθηκῶν, τῶν οἰκονομικῶν, πολιτικῶν κ.λπ. παραγόντων, ὁ Θουκυδίδης ἐνδιαφερόταν μόνο γιὰ τὰ αἰσθήματα, τὰ κίνητρα καὶ τὸν χαρακτήρα χωριστῶν ἀτόμων πού ἐκπροσωποῦσαν τὸ κράτος. Εἶναι, φυσικά, σωστὸ ὅτι ὁ Θουκυδίδης, ὅπως καὶ πολλοὶ σύγχρονοι ἱστορικοί, προσεγγίζει τὴν ἱστορία ἀπὸ ἀνθρωπολογικὴ σκοπιά. Ὡστόσο, ὁ ἰσχυρισμὸς τοῦ Cornford ὅτι ὁ Θουκυδίδης δὲν λάμβανε ὑπόψη τὸ ρόλο τῶν οἰκονομικῶν, πολιτικῶν καὶ ἄλλων παραγόντων στὴν ἱστορία, δὲν ἀξίζει, κατὰ τὴν ἀποψή μας, περαιτέρω συζήτησης ὡς πρὸς αὐτό.

14. *Αὐτόθι*, σσ. IX-X.

* Σημείωση τοῦ συγγραφέως.

15. F. M. CORNFORD, *ἐνθ. ἀν.*, σ. X.

** Σημείωση τοῦ συγγραφέως.

Ἕλληνες, οἱ ὅποιοι δὲν ἦταν τυφλὰ παιδιὰ (δηλαδή δὲν στεροῦνταν θρησκευτικῆς πίστεως)*, ἀλλὰ ἦταν ἐπιρρεπεῖς πρὸς τὸν συνήθη τρόπο σκέψης, εἶχαν ἀνάγκη ἀπὸ τὸ σωτήριο φῶς τῆς χριστιανικῆς ἀποκάλυψης¹⁶. Εἶναι σαφές ὅτι ὁ F. Cornford ἐρμήνευε τὴν Ἱστορία τοῦ Θουκυδίδου ἀπὸ τὴ σκοπιὰ τῆς θρησκείας καὶ ὄχι τῆς ἐπιστήμης, τῆς ρεαλιστικῆς ἱστοριογραφίας. Ἐντεῦθεν καὶ ἡ ἐπιδίωξη τοῦ συγγραφέα νὰ «διορθώσῃ», τὸν Ἕλληνα στοχαστῇ, καὶ μάλιστα σὲ ὁρισμένες περιπτώσεις νὰ μειώσῃ τὴ συμβολὴ τοῦ στὴν ἱστορικὴ ἐπιστήμη καὶ τὴ φιλοσοφία, ἐνῶ σὲ ἄλλες νὰ τοῦ ἀποδώσῃ ξένες ιδέες καὶ ἀντιλήψεις. Ἔτσι, ὁ F. Cornford γράφει ὅτι «... πρέπει νὰ ἐγκαταλείψουμε τὴ διαδομένη γνώμη, ὅτι τὸ βιβλίο Α (τῆς Ἱστορίας τοῦ Θουκυδίδου)** ἀφιερώνεται στὴν ἀνάλυση τῶν αἰτιῶν τοῦ πολέμου... Τὸ βιβλίο Α συνιστᾷ... μιὰ ἱστορία φιλονεικίας. Ὁ Θουκυδίδης προσεγγίζει τὸ ἀντικείμενό του ὅπως καὶ ὁ Ἡρόδοτος...»¹⁷.

Δὲ θὰ δίναμε κάποια προσοχὴ στὴν προαναφερόμενη μελέτη τοῦ F. Cornford, ἂν οἱ πιὸ ἔγκυροι σοβιετικοὶ ἀρχαιοδίφες Α.Φ. Λόσεφ καὶ Σ.Γ. Λουριέ καὶ μερικοὶ ἄλλοι δὲν εἶχαν «γοητευτεῖ» ἀπὸ τὸν Ἀγγλο ἐρευνητῇ. Ἐξάλλου, ὁ Σ.Γ. Λουριέ, σὲ ἀντιδιαστολὴ μὲ τὸν F. Cornford, δὲν ἀμφισβητεῖ τὸ γεγονὸς ὅτι ὁ Θουκυδίδης ἐπιδίωκε νὰ ἐξακριβώσῃ τὶς αἰτίες τοῦ Πελοποννησιακοῦ Πολέμου. Ἡ, ὅπως γράφει ὁ Σ.Γ. Λουριέ: «Ὁ Θουκυδίδης ἔθετε δύο στόχους: 1) νὰ ἐξακριβώσῃ τὰ ἴδια τὰ γεγονότα τοῦ πολέμου καὶ 2) νὰ ἐξηγήσῃ τὶς αἰτίες του»¹⁸. Εἶναι σωστὴ ἡ γνώμη τοῦ Σ.Γ. Λουριέ ὅτι «στὸ ἔργο τοῦ Θουκυδίδου μάταια θὰ ψάχναμε νὰ βροῦμε ὀρθολογικοποιμένους μύθους: αὐτὸς ἀπορρίπτει ὀρθὰ-κοφτὰ καθετὶ τὸ μυθολογικὸ ὡς ἐπινόηση τῶν ποιητῶν. Σ' αὐτὸ διαφέρει ἐντελῶς ἀπ' ὅλους τοὺς προγενέστερούς του... Κατὰ τὴν περιγραφὴ τῶν σύγχρονων γεγονότων τοῦ ὁ Θουκυδίδης... ἀπορρίπτει καθετὶ τὸ ὑπερφυσικόν, ὅποιαδήποτε ἀνάμειξη ὑψιστων δυνάμεων στὴ ζωὴ τῶν ἀνθρώπων. Ἐνίστε καὶ σ' αὐτὴ τὴν περίπτωσι κάνει πολεμικὴ μὲ τὸν Ἡρόδοτο»¹⁹. Ὡστόσο, τὸ κῦρος τοῦ F. Cornford εἶχε μεγαλύτερη βαρύτητα ἀπέναντι σὲ ὅσα μόλις εἶπε ὁ συγγραφέας μας. Ὑπὸ τὴν ἐπίδραση τῆς «εὐφυίας» τοῦ Cornford προτείνει τὴν αὐθαίρετη ἀνάγνωσις τοῦ κειμένου τοῦ Θουκυδίδου μὲ σκοπὸ νὰ τοῦ ἀποδώσῃ τὴν παραδοχὴ τοῦ παντοδύναμου ὄντος ποὺ κυβερνάει τὸν κόσμον...

* Σημείωσις τοῦ συγγραφέως.

16. Crying for light of Cristian revelation, σ. XII.

** Σημείωσις τοῦ συγγραφέως.

17. F. M. CORNFORD, ἔνθ' ἀν., σσ. 59-60.

18. Σ. Γ. ΛΟΥΡΙΕ, Δοκίμια ἱστορίας τῆς ἀρχαίας ἐπιστήμης, Μόσχα, 1947, σ. 299. Ὁ συγγραφέας ἐπισημαίνει ἐπίσης ὅτι ὁ Θουκυδίδης «ἦταν πεπεισμένος πὺς αὐτὸς ἀνακάλυψε μέχρι τέλους αὐτὴ τὴν αἰτιότητα (αὐτόθι, σ. 302).

19. Αὐτόθι, σ. 304.

Ἔτσι ὁ Λουριέ γράφει: «Ἡ εὐφυής μελέτη ἀπὸ τὸν Cornford τοῦ ἔργου τοῦ Θουκυδίδη στὸ σύνολό του μᾶς δίνει τὴ δυνατότητα νὰ διαβάσουμε ἀνάμεσα στὶς γραμμές... Ἡ κατάληψη τῆς Μήλου ὡς ἀποκορύφωμα τῆς αὐθάδειας (ὑβρεως) τῶν Ἀθηναίων κυβερνώντων ἀπέναντι στὶς μᾶζες καὶ ὡς κραυγαλέο παράδειγμα ἄσκησης τοῦ «δικαιώματος τοῦ ἰσχυροῦ»..., ἡ ἐκστρατεία στὴν Σικελία (τῶν Ἀθηναίων ὡς ἀποτέλεσμα τῆς ὑβρεως τους)* πὺν ὑποσχόταν πρωτοφανῇ ἐπιτυχία, κατὰ τραγικὴ ὁμως εἰρωνεΐα τῆς μοίρας ἔληξε μὲ καταστροφὴ, καὶ τέλος... τὸ «βαρὺ τίμημα»²⁰. Ὁ Σ.Γ. Λουριέ ἀναφέρει: «Σ' αὐτὸ ὁ Θουκυδίδης οὔτε κἂν ἀπαντᾷ... στὸν ἀναγνώστη ὁμως θὰ δημιουργηθεῖ ἀσφαλῶς ἡ σκέψη ὅτι αὐτὸ εἶναι κάποιο ἀνώτατο παντοδύναμο ὄν, καὶ μάλιστα καλὸ ὄν, πὺν φροντίζει γιὰ τὴ διατήρηση τῆς δικαιοσύνης»²¹.

Ἄν ὁ Πελοποννησιακὸς Πόλεμος «συνθέτει τὰ σύγχρονα γεγονότα τοῦ Θουκυδίδη» κι ἔχει, σύμφωνα μὲ τὰ λόγια τοῦ Σ.Γ. Λουριέ, «καθαρὰ γήινες αἰτίες», τότε μπαίνει τὸ ἐρώτημα, μὲ ποιά βάση θεωρεῖ τὴν ἥττα τῶν Ἀθηναίων ὡς τιμωρία γιὰ τὶς «ἁμαρτίες» τους ἀπὸ κάποιο ὑπέρτατο ὄν; Μποροῦμε νὰ ὑποθέσουμε ὅτι ἡ Σπάρτη, πὺν καταπίεζε καὶ σκότωνε τοὺς ἐπικίνδυνους Εἰλωτες, εἶχε λιγότερες «ἁμαρτίες», δηλαδή ἀλαζονεΐα (ὑβρις). Ἡ δὲ ἀνάγνωση «ἀνάμεσα στὶς γραμμές» εἶναι μιὰ ριψοκίνδυνη ἐνασχόληση. Δίνει μεγάλες πιθανότητες γιὰ αὐθαιρεσία, ἀνεπίτρεπτη γιὰ τὴν ἐπιστήμη.

Δημιουργεῖται ἡ ἐντύπωση ὅτι ὁ Θουκυδίδης, σὰν νὰ προέβλεπε τὴν πιθανότητα ἀνάγνωσης τοῦ ἔργου του «ἀνάμεσα στὶς γραμμές», ἔγραφε: «Κι ὅταν ἀκούει κανεὶς τὴν ἱστορία, ἴσως δὲ φαίνεται τόσο εὐχάριστο ὅτι δὲ μοιάζει μὲ παραμῦθι. Ὅσοι ὁμως θελήσουν νὰ ἐξετάσουν τὴν καθαρὴ ἀλήθεια τῶν ὅσων ἔγιναν, καὶ ἐκείνων πὺν μέλλουν κάποτε νὰ ξαναγίνουν... θὰ μοῦ φτάσει ἂν αὐτοὶ τὰ κρίνουν ὠφέλιμα. Γιατὶ τὸ ἔργο μου ἔχει συγγραφεῖ περισσότερο γιὰ νὰ τὸ ἔχουν οἱ ἄνθρωποι αἰώνιο χτῆμα τους παρὰ σὰν ἀγώνισμα γιὰ νὰ τ' ἀκούσει κανεὶς μόνο μιὰ φορά» (Α, 22, πβ. ἐπίσης: Α, 22).

Ἡ αἰτία καὶ ἡ ἀφορμὴ τοῦ Πελοποννησιακοῦ Πολέμου. Ὁ Θουκυδίδης ἔκανε σαφῇ διάκριση τῆς αἰτίας ἀπὸ τὴν ἀφορμὴ. Ὡστόσο, ἡ κοινὴ γνώμη τόσο στὴν Ἀρχαιότητα, ὅσο καὶ στὸν σύγχρονο κόσμο, ἐκλαμβάνει ἐνίοτε τὴν ἀφορμὴ γιὰ κάποιο γεγονὸς ὡς αἰτία. Ὦντας ἓνα εἶδος ὥθησης, ἡ ἀφορμὴ ἐμφανίζεται στὴν ἐπιφάνεια τῶν γεγονότων, ἐνῶ ἡ αἰτία, μιλώντας παραστατικά, βρίσκεται στὸ βάθος τους. Ὑπῆρξαν μερικὲς ἀφορμὲς γιὰ τὸν Πελοποννησιακὸ Πόλεμο, ἀλλὰ ἐμεῖς θὰ ἀναφερθοῦμε σὲ μιὰ, δηλαδή, στὸ *Μεγαρικὸ ψήφισμα* (ἀπόφαση-ψήφι-

* Σημείωση τοῦ συγγραφέως.

20. Σ. Γ. ΛΟΥΡΙΕ, *ἐνθ' ἀν.*, σσ. 309-310. Ἡ ὑπογράμμιση τοῦ συγγραφέως.

21. *Αὐτόθι*, σ. 311. Ἡ ὑπογράμμιση τοῦ συγγραφέως.

σμα τῆς Λαϊκῆς Συνέλευσης τῆς Ἀθήνας τὸ 432 π.Χ.).

Στὴν κοινὴ γνώμη τῆς Ἀθήνας καὶ πολλῶν ἄλλων πολιτειῶν τῆς Ἑλλάδας εἶχε ριζώσει ἡ ἐντύπωση ὅτι «αἰτία» τοῦ Πελοποννησιακοῦ Πολέμου ὑπῆρξε τὸ ἀτυχὲς Μεγαρικὸ ψήφισμα. Μὲ βάση αὐτὸ τὸ ψήφισμα (τὸ ὁποῖο ψηφίσθηκε καὶ μὲ τὴν ἐπιμονὴ τοῦ Περικλῆ) ἔκλεισαν γιὰ τὸν μεγαρικὸ ἐμπορικὸ στόλο ὅλα τὰ λιμάνια τῆς Ἀθήνας καὶ τῶν συμμαχικῶν πόλεων. Σύμφωνα μὲ τὴν κοινὴ γνώμη, ὁ ἀποκλεισμὸς τῶν Μεγάρων ὑπῆρξε ἐκείνη «ἡ μικρὴ σπίθα» ποὺ «ἄναψε» ὁ Περικλῆς, «φουντώνοντας» ἔτσι τὸν πόλεμο. Στὴ διάδοση αὐτῆς τῆς ἀντίληψης συνέβαλε καὶ ὁ κωμωδιογράφος Ἀριστοφάνης²².

Σὲ ἀντιδιαστολὴ μὲ τὴν κοινὴ ἄποψη, ὁ Περικλῆς (καί, ἐννοεῖται, ὁ Θουκυδίδης) θεωροῦσε τὸ Μεγαρικὸ ψήφισμα ὡς ἓνα πολὺ ἀσήμαντο ἐπεισόδιο γιὰ τὴν ἐξαπόλυση πολέμου. Ἀπευθυνόμενος στοὺς Ἀθηναίους, ὁ Περικλῆς ἀναφέρει: «Κι ἂς μὴ νομίσαι κανένας σας πὼς θὰ γινόταν πόλεμος γιὰ μικρὴ ἀφορμὴ... Κι ἂν ἐνδώσετε (στοὺς Λακεδαιμόνιους)* σ' αὐτὸ (Μεγαρικὸ ψήφισμα)**, εὐθὺς θὰ σᾶς δοθεῖ κι ἄλλη καὶ μεγαλύτερη προσταγή, μὲ τὴν ἰδέα πὼς ἀπὸ φόβο τοὺς ὑπακούσετε καὶ σὲ τοῦτο. Ἄν ὅμως ἀποκρούσετε τὴν ἀξίωσή τους μὲ ἀποφασιστικότητά, θὰ τοὺς δώσετε νὰ καταλάβουν καθαρὰ πὼς πρέπει ν' ἀπευθύνονται σὲ σᾶς σὰν ἴσοι πρὸς ἴσους» (Α, 140).

Ὁ Θουκυδίδης, ἐπιθυμώντας νὰ δείξει ὅτι ἡ δική του ἀντίληψη γιὰ τὴν αἰτία τοῦ πολέμου, διαφέρει ἀπὸ κείνη τῆς κοινῆς γνώμης, ἔγραφε: «Ἡ πιὸ ἀληθινὴ αἰτία, ἀλλὰ κρυμμένη μέσα στὰ λόγια, νομίζω πὼς εἶναι τούτη: ἐπειδὴ οἱ Ἀθηναῖοι εἶχαν πάρα πολὺ δυναμώσει, κι ἄρχισαν νὰ τρομάζουν τοὺς Λακεδαιμόνιους, τοὺς ἐξανάγκασαν νὰ πολεμήσουν» (Α, 26)***.

Γιὰ τὸν Θουκυδίδη εἶναι αὐτονόητος ὁ αὐτοπροσδιορισμὸς τῶν κοινωνικοῖστορικῶν ἐξελίξεων (Α, 21). Τὴν ρεαλιστικὴ προσέγγιση τῆς ἱστορίας, ποὺ ἀποκλείει τὴν παρέμβαση ἐξωτερικῶν δυνάμεων, ἀκολουθεῖ ὁ Θουκυδίδης στὴν ἐρμηνεία τοῦ Πελοποννησιακοῦ Πολέμου. Ὁ τελευταῖος, ποὺ εἶχε ὠριμάσει μετὰ τοὺς ἐλληνοπερσικοὺς πολέμους, ἦταν ἀναπόφευκτος σὰν ἀποτέλεσμα, μιλώντας μὲ σύγχρονους ὅρους, τῆς δημιουργίας στὴν Ἑλλάδα ἐνὸς διπολικοῦ κόσμου – τῆς Πελοποννησιακῆς καὶ Ἀθηναϊκῆς Συμμαχίας. Ὁ πολιτικὸς ἀνταγωνισμὸς ἀνάμεσα στὴν ὀλιγαρχικὴ Σπάρτη καὶ τὴ δημοκρατικὴ Ἀθήνα γιὰ

22. Ὁ Ἀριστοφάνης περιγράφει στὴν κωμωδία του Ἀχαρνῆς ὅτι κάποιοι νεαροὶ Ἀθηναῖοι, πιωμένοι, ἄρπαξαν στὰ Μέγαρα μιὰ ἑταῖρα, τὴ Σιμαίθα. Οἱ Μεγαρίτες «ἄναψαν» τότε καὶ σ' ἀπάντηση ἄρπαξαν δύο ἑταῖρες τῆς Ἀσπασίας. Κι ἔτσι, γιὰ τρεῖς ἑταῖρες στὴν Ἑλλάδα ξέσπασε ὁ πόλεμος ἀπ' ἄκρη σὲ ἄκρη.

* Σημείωση τοῦ συγγραφέως.

** Σημείωση τοῦ συγγραφέως.

*** Ἡ ὑπογράμμιση τοῦ συγγραφέως.

ήγεμονία στην Ελλάδα, χωρισμένη σε πλήθος πόλεις-κράτη, υπήρξε ή πραγματική αίτια του Πελοποννησιακού πολέμου. Οί πόλεμοι τόσο στην Αρχαιότητα, όσο και στη σύγχρονη εποχή, βρίσκονται στην ίδια την οργάνωση του κόσμου, δηλαδή στην ύπαρξη πλήθους αντιμαχόμενων φυλών, λαών και κρατών.

Ο Πελοποννησιακός Πόλεμος προκλήθηκε, εκτός από πολιτικές (για την ήγεμονία στον Αρχαίο Κόσμο), και από οικονομικές αιτίες: πριν απ' όλα από τη σύγκρουση Αθήνας και Κορίνθου, που ήταν σημαντική εμπορική πολιτεία και σημαντικό μέλος της Πελοποννησιακής Συμμαχίας. Η διείσδυση της Αθήνας στις δυτικές αγορές δημιουργούσε απειλή όχι μόνο για την ήγεμονία της Σπάρτης στην Ελλάδα, αλλά και για τα ζωτικά συμφέροντα των εμπορικών πόλεων της Πελοποννησιακής Συμμαχίας. Εν ολίγοις, για το ξέσπασμα του Πελοποννησιακού Πολέμου υπήρχαν αρκετές αιτίες και αφορμές.

Ο γνωστός αρχαιολόγος J. Finley τονίζει ότι αίτια του Πελοποννησιακού Πολέμου «ήταν ή διατάραξη της παλιάς ισορροπίας, συνέπεια των προοδευτικών δυνάμεων που είχε απελευθερώσει ή αθηναϊκή δημοκρατία... Ο αγώνας για επίτευξη ανώτερου επιπέδου υλικής ευημερίας προκαλεί νέα πολιτικά και κοινωνικά μορφώματα που ή επίδρασή τους με τη σειρά της διαταράσσει την ισορροπία δυνάμεων και επιβάλλει τη σύγκρουση ανάμεσα στους απολογητές της παλιάς και της νέας κοινωνίας»²³. Προκύπτει ότι ο αγώνας των προοδευτικών δυνάμεων της Αθήνας για ανώτερα επίπεδα ζωής και για δημοκρατικές αξίες ως αποτέλεσμα της δραστηριότητας, της επιχειρηματικότητας και της εφευρετικότητας αποτελούσαν απειλή για την ήγεμονία της Σπάρτης. Έντεϋθεν απορρέει και το αναπόφευκτο του πολέμου ανάμεσα στο συντηρητικό σύστημα της Σπάρτης και το προοδευτικό σύστημα της Αθήνας.

Συνήθως ή κατανόηση της λέξης «αναπόφευκτο» ως κάτι που δεν είναι δυνατό να αποφευχθεί, να αποτραπεί, πολύ λίγο διαφέρει από την έννοια μοίρα, πεπρωμένο ή τύχη. Όταν πρόκειται για ιστορικά γεγονότα, συγκεκριμένα για τον Πελοποννησιακό Πόλεμο, τότε αυτός δεν ήταν δυνατό να αποφευχθεί, αλλά ή έκβασή του (ήττα της Αθήνας) δεν ήταν καθόλου αναπόφευκτη, απεναντίας μάλιστα. Αυτό το αντιλαμβανόταν ο σπαρτιάτης βασιλιάς Αρχίδαμος, που έλεγε ότι «αν όμως ριχτούμε όλοι σ' έναν πόλεμο... είναι αδύνατο να ξέρομε τί δρόμο θα πάρει» (Α, 82). Και αυτό όταν πριν από το ξέσπασμα του πολέμου όλα σχεδόν τα πλεονεκτήματα (χρήματα, στόλος, δραστηριότητα, εφευρετικότητα κ.λπ.) ήταν με το μέρος της Αθήνας. Σύμφωνα με τα λόγια του

23. J. H. FINLEY, *Θουκυδίδης*, Αθήνα, Δ.Ν. Παπαδήμα, 1988, σ. 306.

ἴδιου φρόνιμου καὶ γνωστικοῦ Ἀρχίδαμου, ποὺ καλοῦσε τοὺς Σπαρτιάτες νὰ εἶναι ἐπιφυλακτικοὶ καὶ συγκρατημένοι: «Κι ὁ πόλεμος εἶναι, ὅχι τόσο ζήτημα ὀπλων, ὅσο δαπάνης, κι ἅμα ξοδέψεις, τότε ὠφελοῦν τ' ἄρματα» (Α, 83, 2, πβ. ἐπίσης: Δ, 18, 4)²⁴.

Μποροῦμε νὰ ποῦμε ὅτι τὸ ἀποτέλεσμα τῆς ἀναπόφευκτης (νομοτελειακῆς) ἐξέλιξης τῶν γεγονότων μπορεῖ νὰ εἶναι διαφορετικὸ σὲ συνάρτηση μὲ τὴν ἐπιρροή τῶν ἀνθρώπων, εἴτε πρόκειται γιὰ ἐξέχουσες προσωπικότητες, ἱκανὲς νὰ προβλέπουν τὸ μέλλον καὶ ποὺ ἐπιδιώκουν νὰ τὸ ἐλέγχουν, ἢ γιὰ τὴ Λαϊκὴ Συνέλευση, ποὺ διευθύνεται ἀπὸ ἓναν δημαγωγὸ ἢ δημαγωγούς (τόσο μὲ τὴν καλή, ὅσο καὶ τὴν ἀπεχθὴ ἔννοια αὐτῆς τῆς λέξης) στὰ δημοκρατικὰ καθεστῶτα. Κατὰ τὸν Θουκυδίδη, ὁ Περικλῆς προέβλεπε τὴ νίκη τῶν Ἀθηναίων. «Ἐλπίζω πὺς θὰ νικήσουμε ἂν δέ θελήσετε ν' ἀποκτήσετε πρόσθετη ἐξουσία ἐνῶ συγχρόνως πολεμάτε, κι ἂν δὲν ἀναλάβετε κινδύνους χωρὶς λόγῳ ἀπὸ δική σας πρωτοβουλία» (Α, 144, 1), «κι ἂν δέ ζητοῦσαν νὰ ἐξαπλώσουν ἀκόμα περισσότερο τὴν ἡγεμονία τους κατὰ τὸ διάστημα τοῦ πολέμου... Αὐτοὶ ὅμως (μετὰ τὸ θάνατό του ἀπὸ πανοῦκλα)* ἔκαναν σὲ ὅλα ἀκριβῶς τὸ ἀντίθετο... Καὶ ἐξαιτίας αὐτοῦ ἔγιναν πολλὰ σφάλματα... καὶ ἡ ἐκστρατεία στὴ Σικελία» ἦταν τὸ σημαντικότερο (Β, 65)**.

Ὅπως ἔλεγε ὁ Ἀριστοτέλης, οἱ ἄνθρωποι ἔχουν ὡς ἓναν ὁρισμένο βαθμὸ τὴν ἐλευθερία βούλησης καί, ἄρα, στὸν ἴδιο βαθμὸ, τὴν ἐλευθερία τῆς ἐπιλογῆς. Ὡστόσο, ἀφοῦ κάνουν τὴν ἐπιλογή, δεσμεύονται ἀπὸ τὴν ἐπιλογή αὐτή. Δημιουργεῖται ἐνίοτε ἡ ἐντύπωση, ὅπως ἤδη ἀναφέραμε, ὅτι οἱ Ἀθηναῖοι, ἐνῶ εἶχαν πάρει τὴν ἀπόφαση ὑπὲρ τῆς ἐκστρατείας στὴ Σικελία, ἔκαναν τὸ πᾶν γιὰ νὰ ἀποτύχει. Ἀρκεῖ νὰ θυμίσουμε τὴν ἱστορία μὲ τὶς ἐρμαῖκες στῆλες καὶ τὶς προλήψεις τοῦ στρατηγοῦ Νικία. Ἔτσι λοιπὸν περνᾶμε ἀπὸ τὸ ζήτημα τῆς ἐπίδρασης τῶν ἀνθρώπων στὴν ἐξέλιξη τῶν ἱστορικῶν γεγονότων στὸ ζήτημα τῆς τύχης (τυχαίου) στὴν ἱστορία.

Μὲ τὸν ὄρο «τυχαῖο», «τύχη» ὁ Θουκυδίδης ὑπονοεῖ τὴ συγκυρία (ἐπιδημία πανοῦκλας, ἔκλειψη σελήνης ἢ ἡλίου, σεισμὸς κ.λπ.) ποὺ δὲ δύναται νὰ προβλεφθεῖ (πβ. Β, 87, Δ, 18). Ὄντας ἀποτέλεσμα ἀλληλεπίδρασης φυσικῶν αἰτιῶν, τὸ τυχαῖο προβάλλει ὡς ἀνορθολογικὸς παράγοντας στὴν ἱστορία. Καὶ γι' αὐτὸ ἡ νομοτέλεια τῆς ἱστορικῆς ἐξέλιξης δὲν ἀποκλείει τὸν πιθανὸ χαρακτήρα τῆς πορείας τῶν ἱστορικῶν γεγονότων, τὸ ρόλο τῆς «τυφλῆς τύχης», τοῦ τυχαίου, ἰδιαίτερα

24. Σὲ σχέση μὲ τὰ λόγια τοῦ Ἀρχίδαμου ἄθελα ἔρχεται στὸν νοῦ ἡ ρήση τοῦ γερο-σιαστῆ τῶν ΗΠΑ Μάρκ Χάν, ποὺ τὴ διατύπωσε τὸ 1895: «Στὴν πολιτικὴ σημαντικὰ εἶναι δύο πράγματα. Πρῶτο εἶναι τὰ χρήματα, ξέχασα ὅμως ποιὸ εἶναι τὸ δεύτερο».

* Σημείωση τοῦ συγγραφέως.

** Ἡ ὑπογράμμιση τοῦ συγγραφέως.

στὸν πόλεμο. Μιᾶς καὶ βρίσκεται σὲ ἀσταθῆ κατάσταση, ὁ πόλεμος συνεπάγεται αὐξημένο βαθμὸ τυχαίων γεγονότων, δηλαδή ἀπρόοπτα ποὺ εἶναι «ἀντίθετα μὲ τὴ λογικὴ προσδοκία» (Ζ, 61). Δὲν μπορεῖ «συγχρόνως ὁ ἴδιος ἄνθρωπος νὰ εἶναι θεματοφύλακας τῆς ἐπιθυμίας του καὶ τῆς τύχης» (ΣΤ, 78), νὰ ἐλέγχει τὴ συγκυρία, νὰ ἀποτρέπει τὴν «τυφλὴ τύχη» ποὺ χαλάει τὶς ιδέες καὶ τὰ σχέδια τῶν ἀνθρώπων. Ἔτσι οἱ δημόσιοι παράγοντες θὰ πρέπει νὰ βασίζονται στὴν ἐσωτερικὴ λογικὴ ἐξέλιξη τῶν γεγονότων καὶ ὄχι στὶς ιδιοτροπίες τῆς τύχης. Μόνο ἡ προνοητικότητα καὶ ἡ ἐμπειρία τῆς ζωῆς δίνουν τὴ δυνατότητα νὰ ἐλαττωθεῖ ἡ ἐπίδραση τῶν τυχαίων περιστάσεων ποὺ νὰ περιοριστοῦν καὶ νὰ ἀποσοβηθοῦν «ἀνάλογα μὲ ὅ,τι τύχει νὰ συμβεῖ» (Α, 140, 1, Α, 144, 4, Β, 87, 3).

Ὁ Θουκυδίδης εἶναι ὀρθολογιστής, ἓνας ἀπὸ τοὺς πρώτους μεταξὺ τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων διανοουμένων ποὺ ἔστρεψε τὴν προσοχὴ στὸν παράγοντα τοῦ ἀσυνείδητου (ἀνορθολογικοῦ) καὶ τοῦ τυχαίου στὴν ἱστορία.

Μιλώντας γενικά, ἡ σημασία τοῦ τυχαίου δὲν εἶναι καὶ τόσο μεγάλη, ἀλλὰ μπορεῖ νὰ προκαλέσει σοβαρὲς ἐπιπτώσεις. Ἔτσι, ἓνας δυνατὸς ἦχος μπορεῖ νὰ προκαλέσει τὴν πτώση τεράστιας χιονοστιβάδας. Τὸ ἴδιο ἀφορᾷ καὶ τὴν ἔκλειψη σελήνης – εἶναι ἀσήμαντη γιὰ τοὺς ἀνθρώπους ποὺ θεωροῦν ὡς φυσικὸ αὐτὸ τὸ φαινόμενο. Ἄλλο πράγμα εἶναι ὅτι γιὰ τοὺς προληπτικούς ἀνθρώπους αὐτὸ τὸ φαινόμενο μπορεῖ νὰ ἐπηρεάσει τὴν τύχη τους. Ἄς ἀναφερθοῦμε στὸν Θουκυδίδη. Γράφει ὅτι, ὅταν ἐξαιτίας τῆς κακότυχης ἐκστρατείας στὴ Σικελία ὑπὸ τὴ διοίκηση τοῦ Νικία (ποὺ εἶχε ἀντικαταστήσει τὸν συλληφθέντα Ἀλκιβιάδη) δὲν ἦταν πλέον δυνατό οἱ Ἀθηναῖοι νὰ μείνουν στὸ λιμάνι τῶν Συρακουσῶν καί, κάτι περισσότερο, «κ' ἐνῶ εἶχαν ὅλα ἐτοιμαστῆ καὶ βρίσκονταν στὸ πόδι γιὰ νὰ ξεκινήσουν, γίνεται ἔκλειψη τῆς σελήνης, κ' ἦταν ἀκριβῶς πανσέληνος. Οἱ Ἀθηναῖοι, τόσο ὁ πολὺς στρατὸς παρακινούσε τοὺς στρατηγοὺς (Νικία καὶ Δημοσθένη) νὰ μὴν ξεκινήσουν, παίρνοντάς το γιὰ κακοσημαδιά, ὅσο κι ὁ Νικίας (ποὺ ἔκλινε πολὺ πρὸς τὶς μαντεῖες καὶ ὅλα τὰ παρόμοια) εἶπε πῶς οὔτε συζήτηση δὲ δέχεται πιά νὰ κάνει γι' ἀναχώρηση πρὶν περάσουν, ὡς τὸν ὀρμήνευαν οἱ μαντολόγοι του, τρεῖς φορές ἐννέα μέρες» (Ζ, 50)*. Στὸ μεταξὺ οἱ Συρακούσιοι ἀπέκλεισαν τὸ λιμάνι, πολιορκήσαν τὰ τεῖχη καὶ τὸ στρατόπεδο τῶν Ἀθηναίων. Μὲ δύο λόγια, οἱ Ἀθηναῖοι καὶ οἱ σύμμαχοί τους, ποὺ συμμετεῖχαν στὴν ἐκστρατεία τῆς Σικελίας, ἔπαθαν πανωλεθρία στὴ θάλασσα καὶ τὴν ξηρά. Μόνο ἐλάχιστοι ἀπὸ τοὺς περίπου 40.000 ἄνδρες κατόρθωσαν νὰ ἐπιστρέψουν στὸ σπίτι. Ὁ στρατηγὸς Νικίας, ὅπως καὶ ὁ ἄλλος στρατηγὸς Δημοσθένης, ἐκτελέστηκαν.

* Ἡ ὑπογράμμιση τοῦ συγγραφέως.

Ἡ ριζοσπαστική δημοκρατία. Ἡ μοίρα τοῦ Νικία συνιστᾶ μιὰ μεμονωμένη περίπτωση. Ὡστόσο, αὐτὸ τὸ ἐπεισόδιο, ὅπως καὶ ὅλη ἡ καταστροφή στὴ Σικελία, ἐγείρει μιὰ σειρά οὐσιαστικῶν ἐρωτημάτων, δηλαδή: μὲ ποιὸ τρόπο ἓνας τόσο ἀναμφισβήτητα ταλαντοῦχος λαός, ὅπως οἱ Ἀθηναῖοι, μπόρεσε νὰ διαπράξει μιὰ σειρά λαθῶν, τὸ καθένα ἀπὸ τὰ ὁποῖα ἐπέτεινε τὶς ἀρνητικὲς συνέπειες τοῦ προηγούμενου. Ἔτσι, ἡ ἀρνηση τῆς Λαϊκῆς Συνέλευσης, ποὺ εἶχε ἐκλέξει στρατηγὸ τὸν Ἀλκιβιάδη, στὴν ἐπίμονη παράκλησή του νὰ ἐξεταστεῖ ἡ ὑπόθεση τῆς βεβήλωσης τῶν Ἑρμῶν (ἐρμαϊκῶν στηλῶν) πρὶν τὴν ἀναχώρηση τῶν πλοίων γιὰ τὴ Σικελία, ἐπιδείνωσε τὸ ἀδικαιολόγητο τῆς ἀπόρριψης τῆς παράκλησης τοῦ Νικία νὰ ἀπαλλαγεῖ ἀπὸ τὴ διοίκηση τῆς ἐκστρατείας λόγῳ ὑγείας. Ἡ δὲ ἐπίσημη ἀνάκληση τοῦ Ἀλκιβιάδη (στὸ ἀποκορύφωμα τῶν πολεμικῶν ἐπιχειρήσεων) αὐξήσε σὲ ἀνώτατο βαθμὸ τὸ ἀρνητικὸ ἀποτέλεσμα τῶν πρώτων δύο λαθῶν. Πάντως, ὁλόκληρη ἡ σειρά λαθῶν εἶναι κάτι περισσότερο ἀπὸ ἀπλῶς λάθη. Ἄθελα ἔρχονται στὴ μνήμη τὰ λόγια τοῦ θουκυδίδειου Περικλῆ, ποὺ ἔλεγε στοὺς Ἀθηναίους νὰ ἀναζητήσουν τὴν αἰτία τῶν ἀποτυχιῶν τους κυρίως στὶς παραλείψεις καὶ στὰ σφάλματά τους καὶ ὄχι στὶς ἐξωτερικὲς περιστάσεις. Κι ἂν ἡ ἀθηναϊκὴ δημοκρατία ἦταν ἡ ἐξωτερικὴ ἔκφραση τῆς ἐσωτερικῆς (ψυχολογικῆς) νοοτροπίας τῶν Ἀθηναίων, τότε προκύπτει ὅτι ἡ κύρια αἰτία τῆς ἥττας στὴν ἐκστρατεία στὴ Σικελία καὶ στὸν Πελοποννησιακὸ Πόλεμο ἔγκειται στὴ φύση τῆς δημοκρατίας τους, ἡ ὁποία ἐπέτρεπε νὰ ἐπικρατήσουν οἱ διαθέσεις τῶν πολλῶν (ἀκριβέστερα, στὴ μαζικὴ ψύχωση) ἐπὶ τῶν λογικῶν ἐπιχειρημάτων τῶν ὀλίγων ποὺ τάσσονταν κατὰ τῆς ἐπιχείρησης στὴ Σικελία.

Ὅπως ἀναφέρει ὁ Θουκυδίδης, «τοὺς ἔπιασε ὅλους μεγάλος πόθος νὰ πάρουν μέρος στὴν ἐκστρατεία, τοὺς πιὸ ἡλικιωμένους ἀπὸ τὴ μιὰ μὲ τὴν ἰδέα πὼς ἢ θὰ ὑποδουλώσουν τὰ μέρη ποὺ πηγαινάν νὰ χτυπήσουν... Τοὺς νέους στὴν ἀκμὴ τῆς ἡλικίας τους ἀπὸ τὴν ἄλλη τοὺς κυρίεψε ἡ λαχτάρα νὰ ἰδοῦν καὶ νὰ γνωρίσουν ἀπὸ κοντὰ τὴν ἄγνωστη χώρα... Τὸ πλῆθος τοῦ λαοῦ στρεφόταν πρῶτα στὸ ἄμεσο κέρδος τοῦ στρατιωτικοῦ μισθοῦ καὶ δεύτερο στὴν κατάκτηση μιᾶς ἡγεμονίας, ὅπου θὰ ὑπῆρχε πάντα ἀνάγκη μισθοφόρων». Ἐν ὀλίγοις, «ἀπὸ τὸ γενικὸ ρεῦμα τῆς ὁρμῆς τῆς πλειοψηφίας, κ' ἐκεῖνος ἀκόμα ποὺ δὲν ἐννοοῦσε τὴν ἐπιχείρηση φοβόταν μήπως ἂν σηκώσει τὸ χέρι του σὲ ἀρνητικὴ ψῆφο θεωρηθεῖ ἐχτρὸς τῆς πολιτείας κ' ἔτσι καθόταν ἥσυχος» (ΣΤ, 24).

Θὰ παραθέσουμε ἄλλο ἓνα παράδειγμα ἔκρηξης τῶν συναισθημάτων τῆς πλειοψηφίας τοῦ λαοῦ ποὺ εἶχε ὀλέθριες συνέπειες. Πρόκειται γιὰ τὴ μεγάλη νίκη τοῦ Ἀθηναϊκοῦ στόλου ἐπὶ τοῦ Πελοποννησιακοῦ τὸ καλοκαίρι τοῦ 406 π.Χ. κοντὰ στὴ Λέσβο. Ἡ τρικυμία ποὺ ξέσπασε μετὰ τὴ νίκη, ἐμπόδισε τοὺς νικητὲς νὰ σώσουν τὰ πληρώματα τῶν βυθιζόμενων πλοίων, καθὼς καὶ νὰ περισυλλέξουν καὶ νὰ θάψουν τοὺς

νεκρούς, ὅπως αὐτὸ ἀπαιτοῦσε ὁ νόμος καὶ ἡ θρησκευτικὴ παράδοση. Ὅταν ἡ εἶδησις γιὰ τὴ νίκη ἔφτασε ὡς τοὺς Ἀθηναίους καὶ ἔγιναν γνωστὲς οἱ θλιβερὲς συνέπειες τῆς τρικυμίας, στὸ λαὸ ἄρχισαν οἱ ταραχὲς καὶ φούντωσε μιὰ μανιώδης πάλῃ γύρω ἀπὸ τὸ ζήτημα τῶν ὑποτιθέμενων ὑπαίτιων τοῦ τελευταίου γεγονότος. Χωρὶς νὰ μποῦμε σὲ λεπτομέρειες²⁵, θὰ ἐπισημάνουμε ὅτι ἕξι στρατηγοὶ (μεταξὺ τους ὁ Περικλῆς, γιὸς τοῦ Περικλῆ καὶ τῆς Ἀσπασίας) δικάστηκαν καὶ ἐκτελέστηκαν. Ἔτσι οἱ Ἀθηναῖοι ἀποκεφάλισαν τὸ στόλο τους. Στὴν ἐπόμενη μάχη (405 π.Χ.) οἱ Ἀθηναῖοι ὑπέστησαν πλήρη συντριβὴ πού ἔκρινε ὁριστικὰ τὴν ἔκβαση τοῦ μακροχρόνιου καὶ ἐξαντλητικοῦ Πελοποννησιακοῦ Πολέμου.

Ἡ υἱοθέτηση ἀπὸ τὴ Λαϊκὴ Συνέλευση (σπάνια ἀπὸ τὸ Συμβούλιο τῶν Πεντακοσίων, πού ἐτοίμαζε τὰ ζητήματα γιὰ συζήτηση στὸ Λαϊκὸ φόρουμ) ἀπερίσκεπτων ἀποφάσεων ὡς συνέπεια τῶν στιγμιαίων διαθέσεων, τοῦ θυμοῦ καὶ τῶν παροδικῶν συμφερόντων ἦταν μιὰ ἀπὸ τίς ἀδυναμίες τῆς ριζοσπαστικῆς (ἄμεσης) δημοκρατίας.

Μὲ ἄλλα λόγια, ὁ κάθε Ἀθηναῖος χωριστὰ εἶναι ἀπόλυτα συνετός, πράγμα πού, δυστυχῶς, δὲν μποροῦμε νὰ τὸ ποῦμε, ὅταν οἱ Ἀθηναῖοι (μὰ καὶ οἱ ἄνθρωποι γενικά) συναθροίζονται μαζί. Τότε πέφτει τὸ διανοητικὸ ἐπίπεδο καὶ ὁ λαός, ἀκόμα ἓνας τέτοιος ταλαντοῦχος, ὅπως οἱ Ἀθηναῖοι, μετατρέπεται ἐνίστε σὲ «πλῆθος», ἡ συνείδηση τῶν ὁποίων εὐκόλα χειραγωγεῖται ἀπὸ τοὺς δημαγωγούς. Ὅπως ἔλεγε ὁ Ἡρόδοτος (Ε, 97), εἶναι εὐκόλο νὰ ἐξαπατήσῃ κανεὶς τὸ πλῆθος, παρὰ ἓνα ξεχωριστὸ ἄνθρωπο.

Στὴν πτώση τοῦ διανοητικοῦ ἐπιπέδου τοῦ λαοῦ συνέβαλε ἐπίσης τὸ γεγονὸς ὅτι ἡ συντριπτικὴ πλειοψηφία τῶν ἐκπροσώπων τῆς Ἐκκλησίας τοῦ Δήμου, τοῦ Συμβουλίου τῶν Πεντακοσίων, τῆς Ἡλιαίας καὶ πολλῶν ἄλλων ἀξιωματῶν ὀρίζονταν μὲ κλήρωση. Ὡστόσο, ἡ ἀναρμοδιότητα, ἡ ἑλλειψὴ ἐπαγγελματισμοῦ στοὺς ἐν λόγῳ θεσμοὺς συνιστοῦν μιὰ ἀπὸ τίς κύριες ἀτέλειες τῆς ἄμεσης δημοκρατίας.

Σύμφωνα μὲ τὸν Ἀριστοτέλη, ἡ μετάβαση ἀπὸ τὴν ἄμεση δημοκρατία (ἐπὶ Περικλῆ) στὴ ριζοσπαστικὴ συνιστᾷ ἓνα καθεστῶς, «ὅταν ἀποφασιστικὴ σημασία ἀποκτοῦν οἱ ἀποφάσεις τῆς Λαϊκῆς Συνέλευσης καὶ ὄχι ὁ νόμος. Ἐπιτυγχάνεται αὐτὸ μέσω τῶν δημαγωγῶν»²⁶. «Οἱ ἀποφάσεις μιᾶς τέτοιας δημοκρατίας ἔχουν τὴν ἴδια σημασία, ὅπως οἱ διαταγὲς στὴν τυραννία»²⁷ (στὸ ἴδιο, 1292 a 20), δηλαδή ἡ δυνατότητα

25. Γιὰ περισσότερες λεπτομέρειες γιὰ τὴ «δίκη» τῶν Ἀθηναίων στρατηγῶν πβ. τὴ μονογραφία μου *Ὁ Σωκράτης*, Γόρδιος, Ἀθήνα, 2001.

26. ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΟΥΣ, *Πολιτικά*, Δ, 3, 1292 a 5.

27. *Αὐτόθι*, 1292 a 20.

τῆς δικτατορίας τῆς πλειοψηφίας, ἡ αὐθαιρεσία καὶ ἡ ροπή τῆς πρὸς τοὺς τυχοδιωκτισμούς. Ἐπομένως, δημοκρατία μὲ δημοκρατία ἔχει διαφορά. Καὶ ἡ κύρια αἰτία τῆς ἥττας τῶν Ἀθηναίων στὸν Πελοποννησιακὸ Πόλεμο συνίσταται στὴ μετάβασή τους ἀπὸ τὴ μετριοπαθὴ δημοκρατία στὴ ριζοσπαστική, ἀκραία δημοκρατία.

Περικλῆς. Λαὸς καὶ ἀρχηγοί. Πιστεύουμε πρόθυμα τὸν Θουκυδίδη, ὅταν χαρακτηρίζει τὸν Περικλῆ ὡς μιὰ ἐξαιρετικά χαρισματικὴ προσωπικότητα καὶ ὡς ἐπιφανῆ πολιτειακὸ παράγοντα, ὁ ὁποῖος μπορούσε νὰ κατευθύνει τὶς διαθέσεις καὶ τὶς συγκινήσεις τοῦ λαοῦ στὴ συνειδητὴ κοίτη. Ἔτσι, διαβάζουμε: Ὁ Περικλῆς, ὡς ἄνθρωπος, «ἐπειδὴ εἶχε μεγάλη ἐπιρροή ἀπὸ τὸ ἀξίωμα του καὶ τὴν ἰσχυρὴ του διάνοια, καὶ ἦταν φῶς φανερό σὲ ὅλους πῶς δὲν μπορούσε νὰ διαφθαρεῖ μὲ χρήματα, συγκρατοῦσε τὸ πλῆθος χωρὶς νὰ τοὺς ἀφαιρέσει τὴν ἐλευθερία τους, καὶ δὲν ἄφηνε νὰ τὸν παρασύρουν αὐτοί, παρὰ τοὺς ὀδηγοῦσε ὁ ἴδιος... Ὅταν λοιπὸν καταλάβαινε πῶς παραγίνονταν τολμηροὶ ἀπὸ ἀνίερη περηφάνεια ἐνῶ ἡ περίστασις δὲν ἦταν κατάλληλη, τοὺς χτυποῦσε μὲ τὰ λόγια καὶ τοὺς ἔκανε νὰ φοβοῦνται, καὶ ὅποτε πάλι τοὺς ἔβλεπε παραφοβισμένους χωρὶς λόγο, τοὺς ξανάδινε τὸ θάρρος τους» (Β, 65). Ὡστόσο, ὁ Θουκυδίδης ὑπερβάλλει, παρουσιάζοντας τὴ διοίκηση τοῦ Περικλῆ, μιλώντας μὲ σύγχρονους ὅρους, ὡς καθεστῶς προσωπικῆς ἐξουσίας. Ἡ, ὅπως γράφει ὁ Θουκυδίδης, «στὸν καιρὸ του ὀνομαζόταν τὸ πολίτευμα δημοκρατία, στ' ἀλήθεια ὅμως ἐξουσίαζε ὁ ἀνώτερος ἄντρας ἀπ' ὅλους (ὁ Περικλῆς)* (στὸ ἴδιο).

Ὁ Ἀγγλὸς ἀρχαιοδίφης Rhodes ἀναρωτιέται: σὲ ποιὸν ἀνῆκε ἡ ἐξουσία στὴν Ἀθήνα στὸ δεύτερο μισὸ τοῦ 5ου αἰῶνα π.Χ., ἰδιαίτερα στὴν ἐποχὴ διοίκησης τοῦ Περικλῆ (444-429 π.Χ.); Ἀπαντώντας στὸ ἐρώτημά του, ὁ ἐπιστήμονας λέει ὅτι «ἡ τυπικὴ συνταγματικὴ ἐξουσία τοῦ Περικλῆ δὲν μπορούσε νὰ προσεγγίσει τὴν μονοκρατία, διότι αὐτὸς δὲ στεκόταν πάνω ἀπὸ τοὺς ἄλλους συναδέλφους του στρατηγούς... Ὅποτε μᾶλλον δὲν «ἐμπιστεύονταν σ' αὐτὸν ὅλες τὶς κρατικὲς ὑποθέσεις», ὅπως μᾶς βεβαιώνει ὁ Θουκυδίδης»²⁸. ἔχοντας τεράστιο κύρος, ἐμπιστοσύνη καὶ ἐπιρροή στοὺς Ἀθηναίους, ὁ Περικλῆς ἐκλεγόταν ἐπανειλημμένα στρατηγός, παρ' ὅλα αὐτὰ εἶναι γνωστὸ ὅτι ὁ «πρῶτος πολίτης» ἀπομακρύνθηκε τὸ 430 π.Χ. ἀπὸ τὸ ἀξίωμα τοῦ στρατηγοῦ. Αὐτὸ τὸ γεγονὸς μαρτυρεῖ ὅτι ὁ Θουκυδίδης ἐκτιμοῦσε ἰδιαίτερα τὴν ἐξουσία τοῦ Περικλῆ. Σύμφωνα μὲ τὸν Rhodes, «κανένας ἄνθρωπος, ἔστω ἀκόμα καὶ μὲ ἐπιρροή, δὲν ἔλεγε ποτὲ ἀπόλυτα τὴν

* Σημείωση τοῦ συγγραφέως.

28. P.J. RHODES, Σὲ ποιὸν ἀνῆκε ἡ ἐξουσία στὴ δημοκρατικὴ Ἀθήνα;, *Βέστνικ Ντρέβνεί Ιστόρι*, Μόσχα, 1998, Νο 3, σ. 17.

πολιτική της 'Αθήνας». Έξυπακούεται ότι ο απόλυτος έλεγχος της πολιτικής δεν είναι πλέον δημοκρατία, αλλά κάτι ξένο προς αυτή: μοναρχία, ὀλιγαρχία ή τυραννία. Πρέπει να έχουμε υπόψη, σημειώνει ο Rhodes, πώς στην αθηναϊκή κοινωνία οί διάφορες προτάσεις υποστηρίζονταν από διάφορες ομάδες πολιτών ή από εκείνους που είχαν μια ὀρισμένη θέση. Έτσι έχουν τὰ πράγματα, αλλά δεν είναι λιγότερο σωστό και τὸ γεγονός ότι οί ριζοσπαστικά διατεθειμένες ομάδες και οί δημαγωγοί (μέ τὴν ἀπεχθὴ έννοια τῆς λέξης) παρέσυραν συχνά τις μάζες σὲ ριψοκίνδυνες ενέργειες.

Κλείνοντας ὁ Rhodes, γράφει: «Στὴν Ἀθήνα δὲν βασίλευε ἡ ἀναρχία... Ὡστόσο, δυνητικά ἡ ἀναρχία ἦταν ἐδῶ πάντα παρούσα καὶ κατὰ καιροὺς στὰ δύο βήματα μπροστὰ ἔκανε ἓνα βῆμα πίσω... Κι ἂν χρειάζονται σύγχρονοι παραλληλισμοί, τότε ἔρχονται στὴ μνήμη οί χαλαρές πολιτικές συμμαχίες τέτοιων χωρῶν, ὅπως ἡ Ἰταλία, παρὰ τὰ ἀνταγωνιζόμενα μεταξύ τους κόμματα τῶν ΗΠΑ ἢ τοῦ Ἑνωμένου Βασιλείου»²⁹.

Κατὰ τὴν ἀποψή μας, ἡ ἐξέλιξη ἀπὸ τὴ μετριοπαθὴ (συμβατικά μιλώντας, «σταθερὴ» δημοκρατία στὴ ριζοσπαστικὴ («χαλαρή») μορφὴ τῆς ἐπέτεινε τὴν ἐπεκτατικὴ πολιτικὴ τῶν Ἀθηναίων, παράλληλα μέ τις μικροδιχόνοιες στὸν ἀνταγωνισμό τους νὰ γίνεῖ ὁ καθένας πρῶτος ὑποχωροῦσαν «πρὸς τις ὀρέξεις τοῦ δήμου γιὰ ἄμεσες ἀπολαύσεις καὶ τοῦ παρέδωσαν τὴν πρωτοβουλία ὡς γιὰ τὰ δημόσια συμφέροντα» (Θουκυδίδης, Β, 65), πράγμα ποὺ ὀδήγησε στὴν ἥττα τῆς Ἀθήνας στὸν Πελοποννησιακὸ Πόλεμο. Καὶ αὐτὸ παρὰ τὴν ὑπεροχὴ τῆς Ἀθήνας ἐναντι τῆς Σπάρτης στὸν ὀικονομικὸ καὶ κοινωνικὸ τομέα.

Στις σύγχρονες δημοκρατίες, ἡ ἀντιπροσωπευτικὴ δημοκρατίες, ὁ λαὸς ἐκλέγει τοὺς ἐκπροσώπους του στὰ νομοθετικὰ ὄργανα (ἐνῶ στὰ ἐκτελεστικὰ ὄργανα ἐργάζονται ἐπαγγελματίες-διοικητές). Ὡστόσο, ἡ ἐπιτυχία τῆς ἐκλογικῆς ἐκστρατείας καὶ τὰ ἀποτελέσματά της (ἐν πάσῃ περιπτώσει σὲ τοπικὸ ἐπίπεδο, συχνὰ καὶ σὲ περιφερειακό) καθορίζεται ἀπὸ τὰ χρηματικὰ ποσὰ ποὺ προσφέρονται συνήθως ἀπὸ παράνομους πλούσιους χορηγούς. Γι' αὐτὸ οί σύγχρονες δημοκρατίες εἶναι ἀπὸ μιὰ ὀρισμένη ἀποψη πλουτοκρατικές. Ἐξάλλου, τὸ καθένα ἀπὸ τὰ κυρίαρχα κόμματα, θέτοντας ὡς βασικὸ σκοπὸ τὴ νίκη στις ἐπικείμενες ἐκλογές, δίνει πλούσιες ὑποσχέσεις, ἀλλά, μόλις ἀναλάβει τὴν ἐξουσία, ξεχνᾷ πολλές ἀπὸ τις ὑποσχέσεις. Ὡστόσο, κατὰ τὴν ἀποψή μας, ἡ ἀδυναμία τῶν σύγχρονων δυτικῶν δημοκρατιῶν ἔγκειται κυρίως στὸν ἡδονισμό καὶ τὴ συνδεδεμένη μ' αὐτὸν μείωση τοῦ ἀριθμοῦ τοῦ ντόπιου

29. P.J. RHODES, Σὲ ποιὸν ἀνῆκε ἡ ἐξουσία σὴ δημοκρατικὴ Ἀθήνα;., *Βέστνικ Ντρέβνεϊ Ἱστορίι*, Μόσχα, 1998, No 3, σ. 25.

πληθυσμοῦ ἀνάμεσα στοὺς κύριους εὐρωπαϊκοὺς λαοὺς, μαζί καὶ στὴ χώρα ποὺ εἶναι τὸ λίκνο τοῦ εὐρωπαϊκοῦ πολιτισμοῦ – τὴν Ἑλλάδα. Ἡ παραπέρα ἀνάπτυξη τοῦ ἡδονισμοῦ, ἡ λατρεία τοῦ καταναλωτισμοῦ, ἡ διάδοση τῆς σχετικιστικῆς ιδέας τῆς ἰσότητας τῶν πολιτισμῶν, ἡ νομιμοποίηση γάμων τῶν λεγόμενων σεξουαλικῶν μειονοτήτων, ἡ ἐπιδίωξη τῶν ΗΠΑ γιὰ ἡγεμονία στὸν κόσμος, ἡ εἰρηνικὴ ἀναβίωση τῆς Ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας (ἂν οἱ διαπραγματεύσεις μὲ τὴν Ε.Ε. θὰ διεξαχθοῦν ἐπιτυχῶς γιὰ τὴν Τουρκία), γιὰ νὰ μὴν ἀναφέρουμε τὴ διεθνῇ τρομοκρατία, – ὅλες αὐτὲς οἱ τάσεις καὶ γεγονότα θὰ ὀδηγήσουν στὴν πρόβλεψη τοῦ Ο. Σπέγκλερ γιὰ τὸ τέλος τοῦ εὐρωπαϊκοῦ πολιτισμοῦ.

Ἐξάλλου, ὑπάρχουν καὶ αἰσιόδοξοι, οἱ ὁποῖοι ἐλπίζουν ὅτι θὰ λυθεῖ εἰρηνικὰ ὁ αἰώνιος ἀνταγωνισμὸς ἀνάμεσα στοὺς λαοὺς μὲ τὴ βοήθεια τοῦ νέου τομέα τῶν διακλαδικῶν ἐπιστημῶν – τὴ συνεργατικὴ καὶ τὴν παγκοσμιοποίηση. Ἔτσι, στὸ ἄρθρο τοῦ Σ.Β. Μπιριουκόφ γίνεται λόγος γιὰ τὴ σύνθεση (σωστότερα, τὸν ἐκλεκτισμὸ, ἓνα εἶδος σαλάτας) τῶν πολιτισμῶν, γιὰ τὴ διαμόρφωση τῆς συνείδησης «τῆς ἐνιαίας ἀνθρωπότητας»: «Ἀπὸ τὴν Ἀνατολὴ ἡ συνεργατικὴ παίρνει τὴν ιδέα τῆς ἀκεραιότητος τοῦ κόσμου («ὅλα σὲ ὅλα») καὶ τὴν ιδέα τοῦ κοινοῦ νόμου, τοῦ ἐνιαίου δρόμου, ποὺ ἀκολουθεῖ καὶ ὁ κόσμος στὸ σύνολό του, καὶ ὁ ἄνθρωπος μέσα σ' αὐτόν, ἐνῶ ἀπὸ τὴ Δύση – τὸ στήριγμα στὴν ἀνάλυση καὶ στὸ πείραμα... Παρόμοια προσέγγιση ἐξαρχῆς ὑποστηρίζει τὸν ἀξιολογικὸ-κοσμοθεωρητικὸ πλουραλισμὸ καὶ τὸν διάλογο καὶ ἀντιτάσσεται στὸν «μονοπολικὸ μεσσιανισμό». Συγχρόνως, ἡ θεωρία τῆς συνεργατικῆς ἐπανεξετάζει τίς πανανθρώπινες προσεγγίσεις στὴν ἄσκηση τῆς διοίκησης καὶ τὴ διατήρηση τῆς σταθερότητας»³⁰. Σχετικὰ μὲ τὴν παγκοσμιοποίηση διαβάζουμε τὰ ἑξῆς: «... Δὲν πρέπει νὰ θεωροῦμε τὴν παγκοσμιοποίηση ὡς διαδικασία ποὺ σβήνει ὅποιαδήποτε ἐθνικά, κρατικά, θρησκευτικά καὶ ἐθνοπολιτισμικά ὅρια καὶ μορφές, διότι ἡ παγκοσμιοποίηση, διαμορφώνοντας τὸν «ἄξονα» τοῦ πανανθρώπινου ὕλικου καὶ πνευματικοῦ πολιτισμοῦ, δὲν ἀπαιτεῖ συνάμα ἀπὸ ὁλόκληρες χῶρες καὶ λαοὺς νὰ ἀρνηθοῦν τὴν ἐθνικὴ, κρατικὴ καὶ θρησκευτικὴ ταυτότητα, μετατρέποντας ἀναντίρρητα τοὺς κατοίκους τῆς γῆς «σὲ κοσμοπολίτες χωρὶς συγγενεῖς» (πρᾶγμα ποὺ προϋποθέτει ἡ λεγόμενη «ἀμερικανοποίηση»)... Σύμφωνα μὲ ὅσα λέχθηκαν, ἡ παγκοσμιοποίηση ἀνταποκρίνεται μᾶλλον στὸ μοντέλο «τῆς ἐνότητας στὴν πολυμορφία»³¹. Θὰ προσθέσουμε ὅτι ἡ «ἐνότητα στὴν πολυμορφία»

30. Σ. Β. ΜΠΙΡΙΟΥΚΟΦ, Συνεργατικὴ vs. μονοπολικότητα, *Ρούσκιι Ζουρνάλ / Πολίτικα*, 30 Ἀπριλίου 2003.

31. *Αὐτόθι*.

ὑπῆρχε ἀπὸ τὰ ἀρχαῖα χρόνια μέχρι τὶς ἡμέρες μας, αὐτὸ ὅμως δὲν ἀπέκλειε τὸν ἀνταγωνισμὸ καὶ τὴν πάλη τῶν ἐθνοτήτων, τῶν πολιτισμῶν καὶ τῶν θρησκειῶν. Ὑποτίθεται ὅτι σήμερα ἡ «ἐνότητα στὴν πολυμορφία» θὰ συντελεστεῖ εἰρηνικά, συναινετικά καὶ μάλιστα φιλικά.

Στὴν πραγματικότητα ὅμως στὸν κόσμον γίνονται συγκρούσεις ποὺ συνδέονται μὲ τὴν πάλη γιὰ ἐπιρροή καὶ ἐξουσία, γιὰ πολιτικοοικονομικά πλεονεκτήματα. Οἱ προσπάθειες νὰ σβήσουν οἱ διαφορὲς στὸν οἰκονομικό, πολιτικό καὶ πολιτισμικό-θρησκευτικό τομέα συνιστοῦν μιὰ ἀπὸ τὶς αἰτίες τῆς διενέργειας τρομοκρατικῶν πράξεων. Ἐχοντας δὲ ὑπόψη τὶς προοπτικὲς τῆς παγκόσμιας ἐξέλιξης ποὺ ἀναφέρει ὁ Μπριουκόφ, τότε, ὅπως λέγεται, δὲν ἀπαγορεύεται σὲ κανέναν νὰ παρουσιάσει τὸ ἐπιθυμητὸ γιὰ πραγματικότητα.

Θ. ΚΕΣΙΔΗΣ
(Ἀθῆναι)

THUCYDIDES' PHILOSOPHY OF HISTORY AND MODERN ERA

S u m m a r y

Thucydides, the writer of *Historiae*, places the Peloponnesian war in the nature of men, their mentality and their psychology. Philosophy of history according to Thucydides is founded on human factors rather than sociological ones. Philosophy of history is the development of immanent qualities, abilities, aspirations and actions of human beings. One of the main unchangeable and constant qualities of human mentality is the eagerness to fight. Life is a constant battle.

There is a certain order in the world due to these unchangeable qualities, a kind of determinism according to which historical facts occur repeatedly in the same or in a similar way. Thucydides was a philosopher of history and not just a narrator of past events. He interpreted history as a result of human actions and rejected the intervention of external forces. Following the realistic approach in his interpretation of the Peloponnesian war, he traced the political antagonism between Sparta and Athens for the domination in Greece as the main cause of this war. At that time wars originated from the structure of the world itself, from the antagonism between opponent forces. The same is true today.

It's believed nowadays that the existing antagonism can be surpassed by mutual consent, peacefully and even amicably. The truth is that conflicts mainly erupt for political and economical reasons. The effort to eliminate these economic, political and religious differences is the main reason behind acts of terrorism.

T. ADAMOU-FIKA